

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

TÜRK DİLLƏRİNİN KÖK MORFEMLƏRİ

İxtisas: 5710. 01 – Türk dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Baba Balaca oğlu Məhərrəmli**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponətlər:

akademik

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

filologiya elmləri doktoru, professor

Rüfət Əşrəf oğlu Rüstəmov

filologiya elmləri doktoru, professor

Mübariz İmran oğlu Yusifov

filologiya elmləri doktoru, dosent

Aygül Ağamusa qızı Hacıyeva

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının bazasında BED 2.13 Birdəfəlik dissertasiya şurası.

Birdəfəlik dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent

Valeh Bayram oğlu Nəsimov

Birdəfəlik dissertasiya şurasının elmi kətibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Birdəfəlik elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent

Nuridə Səməd qızı Novruzova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Kök morfemlərin fonosemantik və morfonoloji inkişaf tarixinin izlənməsi istənilən türk dilinə aid sözlərin praformaları, arxetipləri haqqında tam təsəvvür yaradır. İndiyə qədər türk dillərinin kök sözləri ilə bağlı etimoloji lüğətləri nəzərə almasaq, sistemli, ümumiləşdirici istiqamətdə tədqiqatlar az aparılmışdır.

Türk dillərinin ümumi, mükəmməl etimoloji lüğətinin hazırlanmaması türk söz köklərinin praformaları ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda müəyyən çatışmazlıqların, boşluqların olmasını sübut edir. Yalnız ayrı-ayrı türk dillərinin (Azərbaycan, qazax, qırğız, türk) kök sözləri tədqiq edilmiş, türk söz köklərinin ümumi inkişaf istiqamətləri tam müəyyənləşdirilməmiş, türk söz kökləri kompleks şəkildə müqayisəli-tipoloji araşdırmalara cəlb olunmamışdır. Buna görə də türkologiyada yeni rekonstruksiyalara, etimoloji araşdırmalara böyük ehtiyac var.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən cəhətlərdən də biri budur ki, türkologiyada türk söz köklərinin ilkin strukturu dəqiq təsbit olunmamışdır. Bizim araşdırmamız həmin problemin həllinə kömək edəcəkdir. Digər tərəfdən, ümid edirik ki, bu dissertasiya Azərbaycan dilçiliyində etimoloji araşdırmalarla bağlı mövcud boşluğu da dolduracaqdır. İndiyə qədər türk dillərinin kök morfemləri ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar aparılsa da, bir çox məsələlər hələ də öz həllini tapmamışdır. İlk söz köklərinin fonetik strukturu məsələsi türkologiyanın əsas problemlərindən biridir. Qədim kök sözlərdə karlaşmanın və ya cingiltiləşmənin birinciliyi mübahisəlidir. Açıq yoxsa qapalı hecaların ilkinliyi məsələsi ziddiyyətli fikirlərlə izah olunur. Türk dillərində təkhecalı sözlərin çoxunun mənşəyi dəqiqləşdirilməmişdir. Bu baxımdan, türk dillərindəki kök morfemlər haqqında “yeni söz” deməyə ehtiyac var.

Türkologiyada B.M.Yunusəliyev, A.A.Zayonçkovski,
N.A.Baskakov, A.N.Kononov, E.V.Sevortyan, A.T.Kaydarov,
K.M.Musayev, A.M.Şerbak, E.Z.Kajibəyov, J.A.Mankeyeva,
A.A.Yuldaşev, D.M.Nasilov, İ.V.Kormuşin, N.Z.Hacıyeva,
L.S.Levitskaya, X.Q.Niqmatov, M.A.Çerkasski, B.İ.Tatarintsev,

B.O.Oruzbayeva, A.V. Dıbo, E.F.Vasilyeva, A.S.Kızlavsoy, B.Atalay və N.Hacıeminoğlu kök sözlər problemi ilə bağlı sistemli araşdırmalar aparmışlar. İndiyə qədər Azərbaycan dilinin kompleks etimoloji lüğəti yazılmasa da, dilçiliyimizdə kök morfemlərlə bağlı araşdırmalar kifayət qədərdir. Q.K.Bağirov, H.İ.Mirzəyev, A.A.Axundov, Y.Q.Məmmədov, S.Q.Əlizadə, A.A.Məmmədov, V.İ.Aslanov, T.İ.Hacıyev, Q.Ş.Kazımov, B.Ə.Xəlilov, B.B.Əhmədov, S.Ə.Cəfərov, Ə.V.Tanrıverdi, F.A.Cəlilov, M.İ.Yusifov, Ə.Ə.Rəcəbli və Ə.Ş.Tahirzadənin tədqiqatlarında kök sözlərin etimoloji təhlili, ilkin söz yaradıcılığı məsələlərinə geniş yer verilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı türk dillərinin kök sözləridir. Tədqiqatın predmeti isə kök sözlərin strukturu, fonetik, semantik və morfoloji xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi türk dillərinin kök morfemlərinin fonetik, morfoloji və leksik-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək, onların etimoloji təhlilini aparmaq, fonosemantik və morfonoloji inkişafını izləmək, dünya dillərindəki analoji leksik paralellərlə türk dillərindəki kök sözlərin homogenliyini müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

1. Türk dillərinin etimologiyası, kök sözləri ilə bağlı indiyə qədər aparılan araşdırmaların elmi-tənqidi təhlilini vermək, türk dillərinin etimologiyasının nəzəri problemlərini açıqlamaq.

2. Dünya dilçiliyində və türkologiyada söz kökləri ilə bağlı mövcud nəzəriyyələri təhlil etmək, dəyərləndirmək, etimoloji araşdırmalardakı problemləri açıqlamaq, onların həlli yollarını göstərmək.

3. Türk söz köklərinin inkişaf mərhələlərini aşkar etmək.

4. Türk dillərinin kök sözlərinin ilkin strukturunu müəyyənləşdirmək.

5. Kök sözlərin söz yaradıcılığı prosesindəki tarixi rolunu və əhəmiyyətini göstərmək, ilkin söz yaradıcılığı proseslərinin əsas istiqamətlərini təsbit etmək.

6. Türk dillərinin kök sözlərinin arxetiplərini bərpa etmək.

7. Qədim söz yuvalarını müəyyənləşdirmək.

8. Türk dillərinin kök morfemlərinin morfonoloji inkişaf qanunauyğunluqlarını təsbit etmək.

9. Türk dillərində qorunan nostratik söz köklərini aşkara çıxarmaq.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada təsviri, müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji metodlardan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Türk dillərinin ilkin söz köklərinin strukturu, morfonoloji və fonosemantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi dilin ən qədim inkişaf mərhələlərini təsbit etməyə imkan verir, çünki kök morfemlər prototürk dilinin lüğət tərkibinin izlərini əks etdirir.

2. Kök sözlərin tədqiqi dilin ilkin mənzərəsi, onun fonetik və leksik layları haqqında təsəvvür yaradır.

3. Qədim söz yuvalarının aşkar edilməsi ilkin söz yaradıcılığının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

4. Ənənəvi etimologiyadan fərqli olaraq, qlobal etimologiyaya üstünlük verməklə türk dillərindəki nostratik leksik qatı üzə çıxarmaq mümkündür.

5. Müxtəlif sistemli dillərdə kök sözlərdə müşahidə olunan analogiyalar, leksik paralelliklər heç də təsadüfi xarakterli deyil. Bu analogiyalar dünya dillərinin monogenez mahiyyətindən xəbər verir. Səs təqlidi ilə yarandığı ehtimal olunan kök sözlərin fərqli dillərdəki bənzərliyi ilkin insan təfəkkürünün universallığı ilə bağlıdır.

6. Türk söz köklərinin ilkin quruluş modellərinin yaranma mexanizmi morfonoloji və fonosemantik proseslərlə sıx əlaqədardır.

7. Monosillabizmə əsaslanan kök sözlərin morfoloji və semantik inkişafını öyrənmək üçün dərin etimoloji təhlillər tələb olunur. Homogen söz köklərində fonovariantlılıq, səs keçidləri dərin etimoloji araşdırmalarda mütləq nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Araşdırmada Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq üç yüzə yaxın dilin materialından istifadə olunaraq analogi, homogen söz kökləri müəyyənləşdirilmiş, onların geniş müqayisəli-tarixi, müqayisəli-tipoloji təhlili verilmiş, ilkin söz köklərinin formalaşma və inkişaf istiqamətləri göstərilmiş, söz köklərinin yaranma mexanizmi açıqlanmış, bir çox arxetiplər, söz yuvaları ilk dəfə aşkar edilmiş, türk dillərinin ən qədim leksik layının fonoloji, semantik, morfonoloji xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyada dünyanın ən qədim ölü dillərindəki faktlarla türk dillərindəki faktların uyğunluğunun elmi izahı verilmiş, türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin etimoloji araşdırmaları üçün zəngin material toplanmış, dərin etimoloji təhlillər aparılmışdır. Eyni zamanda, araşdırmada ilkin söz yaradıcılığı prosesləri və onun əsas istiqamətləri tədqiq edilmiş, kombinator xarakterli fonetik hadisələrin daha qədimlərdə söz yaradıcılığına xidmət etməsi zəngin faktlarla sübut olunmuşdur. Bu tədqiqatın türk dillərinin ayrı-ayrı qolları ilə bağlı aparılmış araşdırmalardan əsas fərqi ondadır ki, burada türk söz kökləri kompleks şəkildə öyrənilmiş, türk dillərində qorunan nostratik söz kökləri də araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Araşdırmanın əsas yeniliklərindən biri odur ki, bu tədqiqatda ənənəvi etimologiyadan imtina olunaraq qohum olmayan dillərdəki kök sözlərin müqayisəsi nəticəsində ilkin söz köklərinin bərpasını reallaşdıran, asanlaşdıran qlobal etimologiyaya üstünlük verilmişdir. İndiyə qədər türkologiyada ayrı-ayrı türk dillərinin kök sözlərinə aid müxtəlif araşdırmalar aparılsa da, həmin tədqiqatlarda, əsasən, türk dillərinin materiallarına istinad olunmuşdur. Bu tədqiqatda isə qeyri-türk dillərindəki analoji söz köklərinin də müqayisəli təhlili verilmişdir. Yəni bu üsulla biz türk dillərinin qədim dövrlərinin söz bazasının morfoloji, fonetik və semantik özəlliklərini aşkara çıxara bilməmişik. Burada söz köklərinin bərpası yalnız türk dillərinin qədim yazılı qaynaqları əsasında deyil, həmçinin qədim dillərdəki və qeyri-türk dillərindəki faktlara istinad olunaraq aparılmışdır. Dissertasiya Azərbaycan dilçiliyində nostratik dilçilik mövzusunda yazılmış ilk kompleks araşdırmadır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada ilkin sözlərin mənşəyi və yaranması haqqında irəli sürülən nəzəri müddəalardan nəzəri dilçiliklə bağlı aparılan araşdırmalarda istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatdakı zəngin dil faktları əsasında onlarla sözün dərin etimoloji təhlilini aparmaq, söz köklərinin praformalarını bərpa etmək mümkündür. Azərbaycan dilinin etimoloji lüğəti hazır olmadığından bu tədqiqat dilimizin etimoloji lüğətinin hazırlanması

üçün mühüm baza, qaynaq rolunu oynayır. Türk dillərinin mükəmməl, kompleks etimoloji lüğətinin hazırlanması üçün dissertasiyadakı zəngin faktlardan bir mənbə kimi istifadə edilə bilər. Dissertasiyadakı faktlardan müqayisəli-tarixi, müqayisəli-tipoloji, nostratika mövzusunda aparılan araşdırmalarda bəhrələnmək mümkündür.

Aprobasiyası və tətbiqi. Mövzu ilə bağlı respublikamızda və xaricdə (Türkiyə, Polşa, Macarıstan, Kipr, Rumıniya, Gürcüstanda) keçirilən nüfuzlu beynəlxalq türkoloji konfranslarda məruzələr edilmiş, 4 kitab (1-i kollektiv), 102 elmi məqalə və tezis (33-ü xaricdə) çap edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi: Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və ixtisarlardan ibarətdir. Giriş 5 səhifə – 8 931 işarə, I fəsil 41 səhifə – 83 018 işarə, II fəsil 42 səhifə – 83 036 işarə, III fəsil 41 səhifə – 81 402 işarə, IV fəsil 112 səhifə – 225 617 işarə, nəticə 4 səhifə – 7539 işarə. Dissertasiya işi ümumilikdə 305 səhifə – 489 543 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I Fəslə “**Kök morfemlərin tədqiqinin elmi-nəzəri əsasları**” adlanır və dörd paragrafdan ibarətdir. I Fəslin birinci paragrafında “**Kök morfemlərin tədqiqi tarixi**” araşdırılır. B.M.Yunusəliyevin 1959-cu ildə yazdığı “Qırğız leksikologiyası”

əsəri türk dillərinin kök morfemlərinə həsr edilmiş ilk tədqiqat işlərindən biridir.¹ E.Z.Kajibəyov sinkretik köklərin təhlilini aparmış, bu tipli köklərin etimoloji şərhini vermişdir. Onun “Türk dillərində homogen köklərdə ad-feil korrelyatlığı” adlı əsərində sinkretik köklərin formalaşması tarixinə nəzər salınmış, həmin köklərin struktur cəhətdən təşəkkül tapması zəngin faktlarla izah olunmuşdur². N.A.Baskakov “Türk dillərinin tarixi-tipoloji morfologiyası”³ və “Türk dillərinin tarixi-tipoloji fonologiyası”⁴ adlı əsərlərində türk dillərinin kök morfemlərinin fonologiyası, strukturu məsələlərinə geniş yer vermiş, kök sözlərin yaranma mexanizmini açıqlamışdır.

I Fəslin ikinci paragrafi “**Kök və əsas problemi**” adlanır. Dilçilik ədəbiyyatlarında kök morfem termini iki anlamda işlədilir: 1) sözün kökü (şəkilçinin əksi kimi); 2) etimoloji kök, yəni qədim söz kökü mənasında. Bizim araşdırmada tədqiqat obyektimiz ilkin söz kökləridir. Yəni dissertasiyada kök morfem dedikdə ilkin söz köklərini nəzərdə tuturuq. Türkologiyada bəzi hallarda kök və əsas terminləri qarışdırılır və ya eyniləşdirilir. G.J.Ramstedt göstərir ki, “*Altay dillərində əsas və kök arasındakı əlaqə hind-Avropa dillərində olduğu kimidir*”⁵. Halbuki əsas və kök terminləri türkologiyada gah fərqləndirilmiş, gah da onların arasında heç bir fərq qoyulmamışdır. Bu ziddiyyətli münasibət isə sözün strukturu haqqında olan fikirlərdə qeyri-müəyyənlik yaratmışdır. Nəzərə alaq ki, flektiv dillərdə əsas termini məhz ona görə işlənilir ki, həmin dillərdə kök adlanan hissə ilə əsas adlanan hissə arasında kəskin fərqlər mövcuddur. O zaman türk dilləri üçün həmin formulun

¹ Юнусалиев, Б.М. Киргизская лексикология / Б.М.Юнусалиев.– Фрунзе: Киргизское государственное учебно-педагогическое издательство, –1959.– 248 с.

² Кажибеков, Е.З.Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках/ Е.З.Кажибеков. –Алма-Ата: Наука, – 1986. – с.95, 243.

³ Баскаков, Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков / Н.А.Баскаков. – Москва: Наука,–1979. –270 с.

⁴ Баскаков, Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков / Н.А.Баскаков. – Москва: Наука, – 1988. – 208 с.

⁵ Рамстедт, Г.Й. Введение в алтайское языкознание / Г.Й.Рамстедт. – Москва: Издательство иностранной литературы, – 1957. – с.43.

(kök+əsas+şəkilçi) tətbiqi yolverilməzdir. Hind-Avropa dillərində sözün kök adlandırılan komponenti morfoloji cəhətdən tamlıq təşkil edir, lakin müstəqil semantikaya malik olmur. Həmin dillərdə əsas adlanan hissə isə tez-tez morfoloji dəyişikliklərə məruz qalır, hər hansı bir məna bildirir. Əgər türk dillərində köklə sözün paralelliyi mövcuddursa, hind-Avropa dillərində bunu görmək mümkün deyil. Azərbaycan dilçiliyində bəzən *əsas* yerinə işlədilən *gövdə* termini daha münasib termindir. *Əsas* termini türkologiyaya hind-Avropa dilçiliyindən gətirilmişdir. Fikrimizcə, bu terminin türkologiyada işlədilməsi “uğurlu” alınmamış, müəyyən fikir ziddiyyətlərinə səbəb olmuşdur. Türk dillərində sözün kökü məna kəsb edir, müstəqil işləyə bilər, söz yaradıcılığı prosesində baza rolunu oynayır. Biz “əsas” termininin türk dilçiliyində sinxronik baxımdan işlənilməsinə məqbul hesab etmirik. Hind-Avropa dillərində sözün kökü əksər halda heç bir məna kəsb etmir, yalnız əsas halında onun leksik mənası anlaşılır. Buna görə də həmin dillərdə kök, əsas və şəkilçi sözün morfoloji strukturunun komponentləri kimi çıxış edir. Türk dillərində isə sözün morfoloji strukturu belə deyil. Məhz bu baxımdan, müasir türk dillərində sözlərin kök və əsas kimi tərkib hissələrinə ayrılması düzgün deyil, *kök* və *şəkilçi* terminlərinin işlədilməsi bəs edir ki, sözün morfoloji strukturu izah olunsun. Bizim qənaətimizcə, *əsas* termininin ancaq etimoloji araşdırmalarda işlədilməsi münasibdir, yəni biz bu termindən tam imtina edilməsinin tərəfdarı deyilik. Ancaq həmin terminin məqamında işlədilməsinin tərəfdarıyıq. Etimoloji əsas deyərək türk söz kökünün morfoloji inkişafını tarixi baxımdan əks etdirən termin nəzərdə tutulmalıdır.

I Fəslin üçüncü paragrafi “**Kök morfemlərin mənşəyi haqqında**” adlanır. Kök sözlərin, ilkin morfemlərin yaranması probleminin şərhini dilin mənşəyi ilə bağlı məsələdir. Müxtəlif sistemli dillərdə oxşar söz köklərinin bir qismi ilkin dövrdə səs təqlidi əsasında yaranmış, sonradan isə həmin köklərin allomorfları müxtəlif dillərə yayılmışdır. Səs təqlidindən yaranan sözlərin fərqli statistikaları mövcuddur. G.J.Ramstedt Altay dillərinin əksəriyyətinin lüğət fondunun onomatopoeetik səciyyəli olduğunu qeyd edir. A.Yohanneson 2200 hind-Avropa söz kökündən 530-nun səs

təqlidindən yarandığını ehtimal edir. A.M.Qazov-Qinzberq sami dillərində 181 feil kökünün 115-nin səs təqlidindən yarandığını, 26 - nın isə səs təqlidindən yaranması ehtimalının olduğunu göstərir⁶. Bu statistik göstəricilər sübut edir ki, etimoloji araşdırmada səs təqlidi amili nəzərdən qaçırılmamalıdır. Kök sözlərin yaranması haqqında nəzəriyyələrdən biri səs simvolizmi nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, hər bir səs müəyyən bir semantika ifadə edir. Səsin fonematik funksiyası və fonosemantik qanunauyğunluqlar bu nəzəriyyənin əsasını təşkil edir. Səs simvolizmi nəzəriyyəsinə görə, ilkin səslərlə onların yaratdığı mənalar arasında əlaqə var. Türkologiyada söz kökü haqqında olan nəzəri fikirlərdən ən önəmlisi çuvaş türkoloqu Q.E.Kornilovun ideofon nəzəriyyəsidir. Q.E.Kornilovun imitativlik nəzəriyyəsinə görə, ilkin kök söz deyil, imitativdir. Onun fikrincə, *“ilkın söz kökünü təşkil edən səslər fonemlər deyil, ideofonlar səviyyəsində idi və onlar funksional baxımdan müasir söz modelinə uyğun gəlirdi. Vaxtilə ideofon səviyyəsində olan ilkin köklər hətta funksional baxımdan müasir dildə olan cümlənin funksiyasını da yerinə yetirmişdir”*⁷. Fikrimizcə, ilkin söz kökləri ayrı-ayrı səs formalarında meydana çıxmışdır və həmin səslərin sayı müasir dillərdəki kimi o qədər də çox olmamışdır. Çünki ilkin dildə o qədər söz yox idi ki, onu insan dili saysız-hesabsız leksemlərlə ifadə etsin. Tədricən dil inkişaf etdikcə, samit və sait səslərin müxtəlif kombinasiyaları fərqli söz kökü modellərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bəzi alimlərin iddiasına görə, müxtəlif sistemli dillərdə oxşar sözlər fərqli situasiyalarda yaranan eyni assosiasiyanın nəticəsində oxşar vəziyyətləri əks etdirən köklər kimi bir-birindən asılı olmayaraq formalaşır. Məsələn, E.Z.Kajibəyov **gar-* “lənətləmək” tipli sözlərin müxtəlif sistemli dillərdə işlənməsini (ər. *qa:r* “lənət”, hind.-Avr. **gar* “qışqırmaq” və s.) təsadüfi hal hesab edir və səs təqlidi (imitativ) ilə müxtəlif dillərdə oxşar sözlərin yaranmasının

⁶ Газов-Гинзберг, А.М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? (свидетельство прасемитского запаса корней) / А.М.Газов-Гинзберг. – Москва: Наука, – 1965. – с.130-131.

⁷ Корнилов, Г.Е. Имитативы в чувашском языке / Г.Е.Корнилов. – Чебоксары: Чувашское книжное издательство, –1984. –с.181.

bir-birindən asılı olmadığını qeyd edir. Ancaq eyni zamanda E.Z.Kajibəyov araşdırmasında müxtəlif sistemli dillərdə təqlid əsasında yaranmış homogen sinkretik köklərdən nümunələr verir⁸. Göründüyü kimi, türkoloqun bu məsələyə münasibətində ziddiyyətli məqamlar özünü göstərir. Müqayisə edək, sam.-ham. *gar “acıqlı olmaq”, şum. qir // qi // qe “əsəbi, acıqlı olmaq”, Azərb. qarğış, qarğımacaq, tat. karqa-u “lənətləmək”. Bu tipli qədim sözlərin uyğunluğu təsadüfi ola bilməz, çünki belə köklər ilkin insan təfəkkürünün məhsuludur və onlar ilk ulu dilin izlərini yaşadır. Araşdırmalar ideofonların ilk sözlərin təməlini yaratdığını, söz köklərinin tarixi-etimoloji strukturunu formalaşdırdığını təsdiqləyir.

I Fəslin dördüncü paragrafi “**Türkologiyada etimologiya məsələləri**” adlanır. Hər bir etimoloji araşdırmada sözün ilkin fonetik forması bərpa olunmalıdır, çünki ilk fonetik biçimin bərpası qədim söz kökünün morfonoloji inkişafının istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Halbuki türk dillərinə aid müxtəlif etimoloji sözlüklərdə, əsasən, ayrı-ayrı dilçilərin fikirləri verilir, nəticədə, etimoloji araşdırmanın məqsədi bəlli olmur. Etimoloji araşdırmada analogiya prinsipi, məna yaxınlığı, söz yuvası meyarı, mümkün səs keçidləri önəmli amillərdir. İndiyə qədər bir çox türk dilinə aid etimoloji sözlüklər tərtib edilsə də, hələ də bu sahədə bəzi problemlər öz həllini tapmamışdır. Türk dillərinin etimologiyası ilə bağlı problemlər, əsasən, aşağıdakılardır:

1) Əksər türk dillərinin etimoloji sözlüyü hazırlanmamışdır, halbuki buna böyük ehtiyac vardır. Məsələn, indiyə qədər Azərbaycan dilinin etimoloji lüğətinin hazırlanması yolunda səylər göstərilərsə də, hələ də bu iş başa çatdırılmamışdır.

2) Türk dillərinə aid bəzi etimoloji lüğətlər çox bəsit, səthi hazırlanmış, bir çox halda etimoloji prinsiplər gözlənilməmişdir.

3) Etimoloji lüğətlərdə türk mənşəli hesab edilən sözlərin bir qismi ulu dildən qaynaqlanan köklər kimi şərh edilməlidir.

4) Etimoloji lüğətlərdə mənşəyi türk dilləri ilə açıq-aydın bağlı olan sözlərin kökünü qeyri-türk dilləri ilə bağlamaq cəhdlərinə rast

⁸ Кажибеков, Е.З.Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках / Е.З.Кажибеков. – Алма-Ата: Наука, – 1986. – с.220-221.

gəlinir ki, bu da yolverilməzdir.

5) Türk dillərinə aid etimoloji araşdırmalarda məhdud cəhətlərdən biri odur ki, aparılan tədqiqatlarda qohum olmayan dillərin materialları müqayisəyə cəlb edilmir. Halbuki arxetiplərin bərpasında müxtəlif sistemli dillərdəki leksik paralellər, analoji faktlar böyük rol oynayır. Bir sözlə, müasir dövrdəki etimoloji araşdırmaların əhatəsi daha geniş olmalı, tipoloji müqayisələrə üstünlük verilməlidir. Etimoloji tədqiqatlar zamanı leksik paralellikləri, semantik uyğunluqları, sözün quruluş modellərini, xalqın tarixini, etnolinqvistik xüsusiyyətlərini, dili tədqiq edilən xalqın hansı xalqlarla təmasda olduğunu bilmək lazımdır.

Dissertasiyanın II Fəslı “**Kök morfemlərin quruluşu**” adlanır və beş paraqrafdan ibarətdir. II Fəslin birinci paraqrafı “**İlkin söz kökü problemi**” adlanır. Kök morfemlərdə morfonoloji inkişafı izləmək üçün onların fonoloji və morfoloji strukturunu araşdırmaq lazımdır. Türkoloji dilçilikdə kök morfemlərin ilkin strukturu mövzusu ən mübahisəli məsələlərdən biridir. Türkoloqlar flektiv dillərə nisbətən, iltisacı quruluşlu dillərin morfoloji strukturunun daha şəffaf olduğunu etiraf edirlər. Lakin bu problemə diaxronik baxımdan yanaşsaq, həmin şəffaflıq bir o qədər də aydın görünmür. Tarixi inkişaf nəticəsində söz kökləri müxtəlif morfonoloji dəyişmələrə məruz qalmışdır. Müasir dövrdə türk dillərinə aid söz köklərində tərkib hissələrin ayırd edilməsi nə qədər asandırsa, diaxronik baxımdan bir o qədər çətinləşir. İndiyə qədər türk söz kökünün strukturu, yaranması ilə bağlı müxtəlif araşdırmalar aparılsa da, bəzi məsələlər hələ də öz həllini tapmamışdır. Türkologiyada işlədilən *ilkın kök* termini də nisbi səciyyə daşıyır, çünki türk dillərinin yaranması və təşəkkül tapması ulu protodilin sonrakı mərhələsidir. Prototürk dilinin yaranması nostratik mərhələnin davamıdır. Buna görə də müasir türk dillərində protodilə məxsus müəyyən faiz köklər qorunsa da, eyni zamanda həmin sözlərin bir çoxu morfonoloji və fonosemantik dəyişmələrə məruz qalmışdır. Türk dillərinin kök sözlərində müxtəlif istiqamətli səs keçidləri, səs əvəzlənmələri morfonoloji xarakterlidir. Türk söz kökləri dilin amorfluq mərhələsindən iltisacı quruluşa doğru inkişaf mərhələsi keçmişdir. Bu inkişaf mərhələsində türk söz köklərinin

strukturu müxtəlif deformasiyalara uğramış, morfonoloji səviyyələrdə fərqlənmələr semantik parçalanmalara yol açmışdır. Bugünkü türk söz köklərinin ən azı 2-3 minillik tarixi var. Müqayisə üçün qeyd edirik ki, Y.O.Kuriloviç – E.Benvenist nəzəriyyəsinə görə, qədim hind-Avropa söz kökləri üç səsli – *CVC* (*samit+sait+samit*) quruluşunda olmuşdur⁹.

Türkologiyada ilkin söz köklərinin fonetik strukturu mövzusu ən çox N.A.Baskakovun araşdırmalarında öz əksini tapmışdır. Bir sıra əsərlərində bu problemə toxunan N.A.Baskakovun söz kökü haqqındakı nəzəriyyəsi məhdud cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Onun söz kökü nəzəriyyəsi türk dilləri üçün ilkin söz strukturunun yalnız *CVC* (*samit+sait+samit*) formasından ibarət olması müddəsinə əsaslanır. Bu fərziyyəyə görə o, əksər türkoloqlar tərəfindən tənqiddə məruz qalmışdır. O, “Türk dillərinin tarixi-tipoloji morfologiyası”¹⁰ və “Türk dillərinin tarixi-tipoloji fonologiyası”¹¹ adlı əsərlərində bu problemin şərhinə geniş yer vermiş, *CVC* heca tipini ilkin türk söz kökü modeli kimi təqdim etmişdir. Lakin N.A.Baskakovun həmin ideyası türkoloqların əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənməmişdir. O, əski türk abidələrində *CVC* quruluşlu heca strukturunun daha çox işlənməsinə görə həmin heca tipini ən qədim türk söz kökü modeli hesab edirdi. Yəni türkoloq bu məsələdə daha çox statistikaya əsaslanırdı. N.A.Baskakovun həmin ideyası türk dillərinin yazılı mənbələrində öz təsdiqini tapmır, çünki yazılı qaynaqlarda təkhecalı söz modelləri fərqli formalarda müşahidə edilir. Bizim fikrimizcə, N.A.Baskakovda bu ideyanın yaranmasında hind-Avropa dilçiliyində ilkin söz modelinin *CVC* tipindən təşəkkül tapması haqqındakı fikirlərin də təsiri olmuşdur.

II Fəslin ikinci paraqrafı “**VC (sait+samit) quruluşlu köklər**” adlanır. Müasir türk dillərində *VC* (*sait+samit*) quruluşlu köklərin fərqli

⁹ Белецкий, А.А. Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка) /А.А.Белецкий. – Киев: Издательство Киевского государственного университета им. Т.Г.Шевченко, – 1950. – с.21-23.

¹⁰ Баскаков, Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков / Н.А.Баскаков. – Москва: Наука, – 1979. – с.141-187.

¹¹ Баскаков, Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков / Н.А. Баскаков. – Москва: Наука, –1988. – с.20-61.

fonovariantları var. Məsələn: tat. *iş*, tof. *eş*, Alt. *eş*, s.uyg. *ıs*, Azərb. *iş* “iş”. *Sait+samit* tipli köklərin bir qisminin etimoloji baxımdan törəmə olmasını türk dillərinin paralel faktlarını müqayisə etməklə müəyyənləşdirmək olar. Məsələn: türk. *yıl*, Azərb. *il* “il”, türk. *yüz*, Azərb. *üz* “sifət”. Müasir türk dillərində *VC (sait+samit)* quruluşlu kök sözlərin miqdarı fərqlidir. Həm qədim, həm də çağdaş türk dillərində *VC* quruluşu, əsasən, feillərdə müşahidə olunur.

Bu tipli feillərin əksəriyyəti qədim dövrdə omonim səciyyəli olmuş və çoxvariantlılığı, çoxfunksiyalılığı ilə fərqlənmişdir. Məsələn, **ak-* “hərəkət etmək, qalxmaq, yığmaq” feilinə nəzər salaq. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində ən qədim söz yuvalarından biri də indiki sözlərin bir çoxunun nüvəsində dayanan **ak-* // **ağ-* // **aq-* kök morfevidir. Şivələrimizdə indi də *ağ-* “yuxarı qalxmaq, çıxmaq, bir tərəfə əyilmək” kökü mühafizə olunmuşdur [ADDL, s.15]. *VC* tipli kök morfemlərin müəyyən hissəsi bir türk dilində fuziallaşmış, asemantikləşmiş, digər türk dillərində isə qorunmuşdur. Məsələn, *uz* “yaxşı, bacarıqlı, sənət, usta”¹² kökü çağdaş Azərbaycan dilindəki *usta* sözündə asemantikləşmişdir. Həmin kök fars dilindəki *ostad* “usta, müəllim”, rus dilindəki *искусный* “ustadcasına” sözlərində də izini saxlamışdır. Bu sözün kök forması müasir teleut dilində qorunmuşdur: *us* “usta” [Tel.PC, s.92]. Azərbaycan dilində *alın* sözündəki *al* komponentinin kök morfe m olmasını sarı uyğur dilindəki *al* “alın” sözünün müstəqil işlənməsi sübut edir. Sarı uyğur dilində *alında* “irəlidə” anlamındadır¹³. Deməli, Azərbaycan dilindəki *alın* sözündə tarixi-etimoloji baxımdan kök və şəkilçi fuziallaşması baş vermişdir. Həmin söz **al* morfe mindən yaranmışdır: **al+ın*. Azərbaycan dilində işlənən *oraq* sözünün kökü olan *or-* “biçmək” feili Altay dilinin tuba-kiji dialektində müstəqil morfe midir¹⁴.

II Fəslin üçüncü paragrafi “**V (sait) quruluşlu köklər**” adlanır.

¹² Nağısoylu, M.Z. Həzininin “Hədəsi-ərbəin” tərcüməsi / M.Z.Nağısoylu. – Bakı: Nurlan, –2008. – s.137.

¹³ Малов, С.Е. Язык желтых уйгуров / С.Е.Малов. – Алма-Ата: Издательство Академии Наук Казахской ССР, –1957. – с.15.

¹⁴ Баскаков, Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект черневых татар (туба-кижи) / С.Е.Малов.– Москва: Наука, – 1966. – с.140.

Türk dillərinin erkən dövrlərində işlənən qədim söz formalarından biri *V (sait)* quruluşlu köklərdir. Qeyd edək ki, yalnız bir saيتدən ibarət köklər müasir türk dillərinin əksəriyyətində arxaikləşmiş, asemantikləşərək digər sözlərdə izlərini saxlamışdır. Müasir türk dillərində *V (sait)* quruluşlu müxtəlif köklər mövcuddur: Sib.tat. *ü* “ev”, *i* “yumşaqlıq”, *ä-* “olmaq”, Alt. *e-* “çatmaq” və s. Bu kök forması türk dillərində ən çox daşlaşan və arxaikləşən söz modelidir. Qədim dövrdə tək saitli (*V*) kök morfemlərin varlığına şübhə ilə yanaşan dilçilər də var. Ancaq əski türk yazılı abidələrindəki faktlar bir daha sübut edir ki, türk dillərinin ilk çağlarında bu cür köklər mövcud idi. N.Hacıeminoğlunun fikrincə, “*türk dillərində ilkin feil kökləri CV (samt+sait) və V (sait) quruluşunda olmuşdur*”. Türkoloq qədim türk dilində 8 qısa və 8 uzun saitin varlığına əsaslanaraq 16 *V (sait)* quruluşlu kökün olmasını təsbit etmişdir¹⁵. Türk dillərinin dialekt və şivələrində *V(sait)* quruluşlu köklər mühafizə edilmişdir. Məsələn, uйğur dilinin Hami ləhcəsində *ä- // e- // i-* “olmaq” mənasındadır¹⁶. Bəzi türkoloqların fikirlərini istisna etsək, türkoloji ədəbiyyatlarda *V(sait)* tipli söz kökləri ən qədim söz köklərindən biri kimi qəbul edilir. Müasir türk dillərində bu cür köklər kəmiyyətə azdır. Yazılı qaynaqlar sübut edir ki, vaxtilə prototürk dövründə *V(sait)* quruluşlu sözlər çox olmuşdur. Orxon-Yenisey abidələrində işlənən *V (sait)* quruluşlu köklər bunlardır: *u* “yuxu” (Gül Tigin, Tonyukuk), *ı* “ağac, bitki, kol” (Tonyukuk), *ö-* “duymaq, düşünmək, anlamaq” (Gül Tigin, Irk Bitik), *u-* “bacarmaq, olmaq” (Gül Tigin, Turfan), *i-* “etmək” (Moyun Çor, Gül Tigin, Küli Çor), *ü-* “yığmaq, birləşdirmək” (Gül Tigin, Bilgə Xaqan)¹⁷. G.Klauson qeyd edir ki, “*bir saيتدən ibarət söz kökləri qədim türk dilində o qədər də çox deyil*”. O, belə sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərmişdir: *u-* “olmaq”, *u* “yuxu”, *u-* “bacarmaq, mümkün olmaq”, *o* “müdafiə”, *ö-* “fikirləşmək, xatırlamaq”, *ı* “kol, ağac” [GC, s.2]. Müasir türk dillərində həmin köklər, əsasən, asemantikləşmişdir. Məsələn,

¹⁵ Hacıeminoğlu, N. Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller / N.Hacıeminoğlu. 2.Baskı. –İstanbul: Bilge Kültür Sanat, – 2016. – s.14, 21.

¹⁶ Малов, С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие) / С.Е.Малов. – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, –1954. –203 с.

¹⁷ Rəcəbov, Ə.Ə. Orxon-Yenisey abidələri / Ə.Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. – Bakı: Yazıç, – 1993. – s.357, 372, 380, 381.

ağac sözünün kökü qədim *ı* (“ağac, meşə, kol”) morfemidir. Bəzi türk dillərində indi də *ağac* sözünün *ığac* şəklində işlənməsi fikrimizin doğruluğunu təsdiq edir. Türk dillərində *ığac // ağac // ağış // ağaş // ıyaş* formalarında işlənən bu söz “bitki, ölçü vahidi, odun, kol, meşə” mənələrindədir. Şumer dilində *u* kökü “yatmaq” anlamını ifadə etmişdir [SL, s.4]. Deməli, dilimizdəki *uzan-* sözünün kökü **u* “yuxu” kök morfemidir. Məlum *d>z, d>y* keçidləri türk dillərinin tarixi fonologiyası üçün səciyyəvidir. Əski türk dillərində *udu-* feili “yatmaq, uzanmaq” anlamında işlənmişdir. Müqayisə edək: kom.-perm. *uzɔni*, udm. *izin*, qəd.perm. **uz* “yatmaq”, kom.-perm. *un*, udm. *um*, mord. *udoms*, mans. *uləm* “yuxu” [КЭСКЯ, s.297]. Sonradan bu kökdən *d-y* əvəzlənməsinə əsasən *uy-* // *ud-*, *uyu*, *uyku* // *uyğu*, *udıq* “yuxu”, *udit-* “yatmaq” sözləri yaranmışdır. *U-* “yatmaq, yuxu” morfemi müasir türk dillərində işlənən aşağıdakı sözlərin tərkibində mühafizə olunmuşdur: Azərb. *yuxu*, türk. *uyumak* “yatmaq”, *uyku*, xak.dial. *uzu-* “yatmaq”, türkm. *uki*, yak. *uu* “yuxu”, s.uyğ. *uzu-*, dolq. *utuy* “yatmaq”. Orxon-Yenisey abidələrində işlənən *uyğu* “yuxu”, *udıcık* “yatmaq”, *udi-* “yuxulamaq” sözləri *u* “yuxu” kökünün derivatlarıdır. Türkmən yazılı qaynaqlarında *uymaq* “yatmaq” anlamındadır: *Oyandırsak uymuş bakqıtı* [TKƏC, s.396]. Dünya dillərində yazıyaqədərki dövrlərdə *V* (*sait*) quruluşlu kök morfemlər kifayət qədər çox olmuşdur. Sonradan isə onlar morfonoloji və fonosemantik inkişaf nəticəsində dəyişikliklərə məruz qalaraq öz ilkin formalarını itirmişdir.

II Fəslin dördüncü paragrafi “**CV (səmit+səit) quruluşlu köklər**” adlanır. Türk dillərində ən qədim söz köklərindən biri *CV* (*səmit+səit*) quruluşlu köklərdir. Müasir türk dillərində bu cür köklərin sayı azdır. Ancaq qədim yazılı qaynaqlarda belə strukturlu köklər daha çox işlənmişdir. Yazılı qaynaqlar sübut edir ki, *CV* heca tipi ən ilkin söz formalarındandır. Adətən, dilçilikdə praformaların bərpasında *CV* biçiminə daha çox üstünlük verilir. Bu da təsadüfi deyil, çünki belə köklər ən qədim, yəni prototürk dövrünün izlərini əks etdirir. Tarixən feillərdə növ şəkildəliyinin yaranması və onların əksəriyyətinin sonradan daşlaşması bu ehtimalı təsdiqləyir. İlkin əvəzlik köklərinin bərpasında da *CV* biçimi özünü göstərir. Ancaq bütün ilkin isim kökləri haqqında bunu söyləmək çətindir. Faktlar göstərir ki, müasir türk dillərində *CV* tipli köklərin əksəriyyəti ortaqdır, bir qrup *CV* formalı

köklər isə fərdi səciyyə daşıyır, yəni onlar ancaq bir türk dilində mövcuddur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, tədqiqatçılar hind-Avropa dilləri üçün praformaları ən çox *CV*, *VC*, *CVC* şəkillərində bərpa edirlər. Hind-Avropa dilçiliyində Y.O.Kuriloviç – E.Benvenist nəzəriyyəsinə əsasən, *CV* və *VC* heca tipləri *CVC* formasının təkamülü nəticəsində yaranmışdır¹⁸. Tarixən türk dillərində *CV* (*samit+sait*) quruluşlu kök morfemlər fonetik, morfoloji dəyişikliklərə məruz qalmış, nəticədə, onların bəziləri arxaikləşmiş, bəziləri asemantikləşmişdir. Müasir türk dillərində mövcud olan *CV* formalı sözlərin bəzisinin ilkin forması *CV* şəklində olmuş, sonradan şəkilçiləşərək *CVC* formasına çevrilmiş, daha sonra isə son samitin reduksiyası nəticəsində yenidən *CV* formasına keçmişdir. Məsələn, *su* sözü qədim yazılı abidələrdə *suv* formasında işlənmişdir. Yəni *su* forması türk dilləri üçün tarixən törəmədir. Ancaq **su* kökünün ilkin forması türk dilləri üçün qapalı hecalıdırsa (*suq* // *suv* // *sub*), nostratik mərhələ üçün *CV* şəklindədir. Çünki nostratik mərhələ prototürk dövründən əvvəlki mərhələdir. Bəzi türk dillərində həmin heca qapalılığı qorunmuşdur: özb., qaz. *suv*, çuv. *suq* // *şiv*, başq. *hiv*, şor. *suğ*. Azərbaycan dilində isə auslautda (söz sonunda) son samit düşmüşdür, yəni *su* forması reduksiya nəticəsində yaranmışdır.

Dilçilikdəki statik rekonstruksiya nəzəriyyəsinə görə, pradiil dövrü üçün yalnız bir kök modeli əsas götürülür və digər söz modellərinin həmin kökdən yarandığı iddia edilir. Bu nəzəriyyəyə görə, bütün Qərbi Qafqaz dillərindəki söz kökləri yalnız bir söz modelindən – *CV* (*samit+sait*) formasından yaranmışdır¹⁹. Əgər bu nəzəriyyəni türk dillərinə də tətbiq etsək, türk dillərindəki təkhecalı söz köklərinin də yalnız bir kök modelindən yaranmasını güman etmək mümkündür. Bu məsələdə *CV* (*samit+sait*) kök modeli dominantlıq təşkil edir və həmin model feil köklərinin arxetiplərinin müəyyənləşməsində daha çox özünü doğruldur. Ancaq, bizim fikrimizcə, qədim türk söz kökləri bir neçə tipli olmuşdur.

¹⁸ Гамкрелидзе, Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: [в 2-х т.] / Т.В.Гамкрелидзе, В.В.Иванов. –Тбилиси: Издательство Тбилисского университета,–Т.1. – 1984. – с.249.

¹⁹ Тронский, И.М. Общеиндоевропейские языковые состояния (вопросы реконструкции) / И.М.Тронский. – Ленинград: Наука, –1967. – с.21-22.

Faktlar bir daha sübut edir ki, *CV (samit+sait)* quruluşlu morfemlər ən qədim kök formalarındandır. Çağdaş türk dillərində onların çox az qismi mühafizə edilmişdir. Həmin köklərin inkişafı, əsasən, asemantikləşmə, fuziallaşma ilə nəticələnmişdir. Bu köklərin əksəriyyəti indiki dövrdə sadə hesab etdiyimiz köklərin tərkibində qorunmuşdur. Türk dillərinin ilkin inkişaf mərhələsindən başlayaraq *CV* tipli kök morfemlər fonomorfoloji təkamülün nəticəsi olaraq struktur dəyişmələrə məruz qalmışdır. *CV (samit+sait)* heca tipi bir çox isim, feil və əvəzlik köklərinin etimoloji əsasında dayanır.

II Fəslin beşinci paragrafı “**CVC (samit+sait+samit) quruluşlu köklər**” adlanır. Statistika əsaslanaraq, çağdaş türk dillərində təkhecalı morfemlər içərisində *samit+sait+samit* tipli köklər üstünlük təşkil edir. *CVC* tipli sözlərin bir qismi müasir türk dillərində arxaikləşmiş və ya asemantikləşmişdir. Məsələn, Azərbaycan ədəbi dilində *duş* “yuxu” sözü arxaikləşmişdir, ancaq dialektlərimizdə *düş* variantında mühafizə olunmuşdur: *Axşam bir yaxşı düş gördüm* [ADDL, s.149]. Bu tipli köklərin əksəriyyəti isim və feillərdir. Onların da hamısını ilkin kök kimi qəbul etmək düzgün deyil. Müqayisə üçün qeyd edək ki, türk dillərinin kök morfemləri ilə uyğunluq təşkil edən şumer dilinə aid söz köklərinin əksəriyyəti monosillabikdir. Şumer dilinə aid təkhecalı söz kökləri *V*, *CV*, *VC* və *CVC* quruluşundadır. Onların da içərisində *CVC* forması kəmiyyətə daha çoxdur²⁰. Öncə qeyd etdiyimiz kimi, türkologiyada bu ideyanın ən ardıcıl tərəfdarı N.A.Baskakovdur. N.A.Baskakov əski türk qaynaqlarında *CVC* heca tipi çox işləndiyinə görə həmin formanı daha qədim hesab edir²¹. A.N.Kononovun fikrincə, “*türk dillərində CVC tipli kök sözlərin əksəriyyətində sonuncu samit qrammatik funksiya daşımış, sonradan həmin samitin funksiyasının zəifləməsi nəticəsində kök-əsasın tərkib hissəsinə çevrilmişdir*”²². G.J.Ramstedtin və V.Banqın mülahizələrinə

²⁰ Bomhard, A. A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics: With Special Reference to Indo-European / A.Bomhard. – Charleston: SC, – 2014. – p.287.

²¹ Баскаков, Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков / Н.А.Баскаков. – Москва: Наука,–1988. – с.26-30.

²² Кононов, А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII - IX вв./ А.Н.Кононов. – Ленинград: Наука, –1980.– с.77.

görə, “*sinkretik mahiyyətli bu tipli köklərdə axırcı samit şəkilçi funksiyasındadır*”²³. Təbii ki, bu fərziyyəni bütün *CVC* quruluşlu köklərə aid etmək olmaz, çünki bəzi *CVC* tipli köklər ilkin dövrün mənzərəsini əks etdirir. Nəzərə alsaq ki, *CVC* formalı kök morfemlər türk dilləri üçün ən arxaik heca modellərindəndir, onda bu nəticəyə gəlirik ki, qədim türk söz kökləri eynitipli olmamışdır. Çağdaş türk dillərində *CVC* formasında olan köklərin bir qismi etimoloji cəhətdən *VC* formasından təşəkkül tapmışdır. Müasir türk dillərində söz başında *v*, *h* protetikliyi ilə *VC* köklərindən təşəkkül tapan *CVC* formalı sözlər mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan dilində *hür-* feilinin ilkin forması *ür-* şəklində olmuşdur. Deməli, Azərbaycan dilində *hür-* feilinin *CVC* forması həmin kökün önünə *h* səsinin artırılması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Eyni fikri *vur-* feili haqqında da demək mümkündür, çünki həmin feilin də ilkin forması *ur-* şəklindədir. *CVC* tipi türk dillərinin ən qədim heca formalarından biridir və onların bir qismi törəmə deyil, ilkinliyi, qədimliyi əks etdirir. Müasir türk dillərində *CVC* heca tipli etimoloji cəhətdən düzəltmə olmayan köklər də var. Məsələn: *daş // taş, bax- // bak-, döy- // döv-* və s. Bu cür monosillabik kökləri tərkib hissələrinə ayırmaq qeyri-mümkündür. *CVC* tipli isimlərin bir qismi qədim dövrün izlərini daşıyır, ancaq feil köklərində bu hal müşahidə edilmir, yəni həmin heca tipli feillərin bir çoxu tarixi-etimoloji cəhətdən törəmədir. Qədim türk söz kökünün ancaq *CVC* quruluşunda olduğunu qəbul edən dilçilər, əslində, ilkin söz kökünün yalnız qapalı hecalılığını iddia edirlər. Bu fərziyyə özünü bir o qədər də doğrultmur.

III Fəsil “**Kök morfemlərin söz yaradıcılığında rolu**” adlanır və səkkiz paragrafdan ibarətdir. III Fəslin birinci paragrafı “**Türk dillərində qədim söz yaradıcılığı**” adlanır. Prätürk dövründə morfonoloji və fonetik üsullarla baş verən söz yaradıcılığı prosesləri, əsasən, aşağıdakılardır: fuziya-əsemantikləşmə, sinkretiklik, fleksiya-ablaut, ilkin uzanma, səs yerdəyişməsi, səsdüşümü, səsartımı. Ancaq digər söz yaradıcılığı üsulları da olmuşdur. Türk dillərinin amorfluq mərhələsində dilin sözyaratma imkanları məhdud idi, hələ qrammatik formalar yaranmamışdı, ilkin dil daha çox söz səviyyəsində idi. Qədim

²³ Кайдаров, А.Т., Кажобеков, Е.З. Из опыта этимологических исследований корневых моносиллабов казахского языка // – Москва: Теория и практика этимологических исследований, –1985. – с.43.

türk dillərində fonetik dəyişmə ilə yeni sözlərin yaranması, ilk növbədə, amorf quruluşdan iltisacı quruluşa keçidlə bağlı idi²⁴. Müasir türk dilləri üçün səciyyəvi sayılmayan fonoloji yolla söz yaradıcılığı qədim dövrdə əsas derivatoloji proses olmuşdur, çünki o zamanlar türk dillərinin sözyaratma ehtiyacı bu üsulla ödənilmişdir. Vaxtilə türk dillərində təkhecəli köklərdə həm samit əvəzlənməsi, həm də sait əvəzlənməsi söz yaradıcılığı ilə nəticələnmişdir. Məsələn: *kur* “çöl” - *kur* “dağ” - *xır* “böstan”, *yıl-* // *jıl-* “qaçmaq” - *yol* “yol”. Bu faktlar da qədim türk dilində fonetik yolla söz yaradıcılığının geniş imkanlara malik olduğunu bir daha təsdiqləyir. Qədim türk sözündə qarlaşma və cingiltiləşmənin söz yaradıcılığına səbəb olmasını *su* və *yu-* sözlərinin paralel mövcudluğu isbat edir. Hal-hazırda Krım tatarlarının dilində *tau* və *dağ* formaları semantik fərqlə malikdir. Həmin türk dilində *dağ* “dağ”, *tau* “meşə” mənasındadır²⁵.

Deməli, eyni kökdə cingiltiləşmə mənə diferensiallığı yaratmışdır. Vaxtilə söz kökündə bir samitin əvəzlənməsi yeni köklərin formalaşmasına yol açmışdır. Məsələn, *qar* // *kar* sözünün kökü “su” semantikasına bağlıdır. Türk dillərində *r>y* keçidi səciyyəvidir. XIII əsrə aid türk dillərində *qay* sözü “dolu” (“yağış”) anlamında işlənmişdir²⁶. Müasir türk dilində *kay* “yağış”, türkmən dilində isə *qay* “tufan, boran” mənalarındadır. Digər nümunələrə nəzər salaq: *kir-* // *qır-*, *kəs-* // *qaz-* sözlərinin paralelliyi bu cür söz yaradıcılığının qədimliyini sübut edir. Yəni təkhecəli söz köklərində bəzən samit və sait dəyişməsi söz yaradıcılığı ilə nəticələnmişdir. Məsələn, spesifik *y~ç* əvəzlənməsinə əsasən *yet-* // *çat-*, *yol-* // *çal-* (“biçmək, doğramaq” mənasında) feillərinin yaranması bu üsulla baş vermişdir. Qaynaqlardakı faktlar təsdiq edir ki, türk tayfa dillərində bu tipli fonoloji və semantik səviyyələrdə fərqlənmələr orta türk dövründə artıq mövcud idi. Məsələn, M.Kaşğari göstərir ki, “*yet- oğuz və qıpçaqlarda, çet- isə digər türk dillərində işlənir*” [DLTT, c.4, s.777].

²⁴ Cəlilov, F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası / F.A.Cəlilov. – Bakı: Maarif, –1988. – s.100.

²⁵ Дмитриев, Н.К. Грамматика башкирского языка / Н.К.Дмитриев. – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, –1948. – с.16.

²⁶ Ələsgərova, T. Hüsəməddin Xoyni “Töhfeyi Hüsəm” / T.Ələsgərova, C.Sadıqova. – Bakı: İrşad, – 1996. – s.113.

III Fəslin ikinci paragrafı “**Fuziallaşma və asemantikləşmə**” adlanır. Türk dillərində morfonoloji yolla söz yaradıcılığı üsullarından biri fuzial köklərin yaranmasıdır. Türk dillərində fuzial köklərin yaranması söz köklərinin ilkin şəkilçiləşməyə doğru inkişaf mərhələsini əks etdirir. Fuziya F.A.Cəlilovun təbirincə desək, “*həm də köklə şəkilçinin birləşməsi, qovuşması, morfemlərin birləşmə üsuludur*”²⁷. Türk dillərində qədim dövrdə bəzi söz köklərində morfoloji inkişaf əlaqədar olaraq *kök+şəkilçi* sərhadı itmiş, nəticədə, yeni sözlər təşəkkül tapmışdır. N.A.Baskakov fuziyanı şəkilçilərin tarixən birləşməsi, bir qrammatik forma kimi çıxış etməsi şəklində izah edir. O, fuziya hadisəsinin kök morfemlərin müxtəlif formalarının yaranmasına səbəb olduğunu göstərir²⁸. Deyilən nəzəri fikirləri təhlil edərək bu qənaətə gəlmək olar ki, fuziya hadisəsi ilə asemantikləşmə hadisəsi bir-biri ilə bağlı dil hadisələridir. Faktlara nəzər salaq: *ba+ğ>bağ, ı+ğac>iğac // ağac, uz // us+ta >usta, *ko+y>koy- // qoy-, tü+k>tük, sa+y>say, sı+n >sin, yü+k>yük*. Verdiyimiz nümunələrdəki kök sözlərin ilkin morfoloji quruluşu arxaikləşmiş və onlar şəkilçilərlə birləşərək yeni bir sözə çevrilmişdir. Yəni burada ilkin mənalar yox, ilkin formalar itmişdir. Köklə şəkilçilərin birləşməsi o dərəcədə möhkəm olmuşdur ki, onlar arasında sərhadı müəyyən etmək çox çətinidir. Asemantikləşmə fuziyanın təsiri ilə yaranmışdır. Buna görə də biz hesab edirik ki, fuziya ilə asemantikləşmə nəticəsi eyni olan morfonoloji proseslərdir. Qədim söz köklərində morfonoloji proses olan fuziya hadisəsi ilə leksik-semantik proses olan asemantikləşmə paralel baş vermiş, biri digərini yaratmışdır. Məsələn: **sü-* “hərəkət etmək” *>sürmək, sürgün, sürü, sürümək, sülənmək, yaş // yas // yıq* “cavan, təzə” *>yaşıl*. Türk dillərinin morfoloji quruluşunda sadəlikdən mürəkkəbliyə doğru inkişaf getmişdir. Təkhəcalı köklərin şəkilçiləşmə meyili, çoxhəcalılığa doğru morfonoloji inkişafı ilkin söz köklərinin daşlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Məsələn: *ok* “boy, qəbilə” *>okuş // uquş* “qəbilə” və s. Tarixən türk dillərində ilkin söz köklərinin bir qismi asemantikləşərək digər sözlərin tərkibində izlərini qorumuşdur. Asemantik köklərin

²⁷ Cəlilov, F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası / F.A.Cəlilov. – Bakı: Maarif, –1988. – s.102.

²⁸ Баскаков, Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков / Н.А.Баскаков. – Москва: Наука, – 1979. – с.94.

yanması sözlərin morfoloji inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır.

Dissertasiyada **ti* “həyat”, **yıl-* “qaçmaq”, **ok* “tayfa, nəsil, ana, toxum”, **ta* “yüksəklik”, **tar-* “əkmək”, **or* “yer” köklərinin asemantikləşməsindən bəhs olunur.

Dissertasiyanın III Fəslinin üçüncü paragrafi “**Fleksiya-ablaut**” adlanır. Ablaut termini dilçilikdə morfonoloji səciyyə daşıyan kökdaxili səs əvəzlənməsi mənasında işlədilir. Müasir dünya dilçiliyində bu termin flektiv dillərə aid hadisə kimi dəyərləndirilir. Lakin qədim dövrdə türk dillərində də həmin hadisə mövcud olmuş və söz yaradıcılığına xidmət etmişdir. Tipoloji cəhətdən fərqli dillərdə müşahidə olunan analoji morfonoloji proseslərin heç də fərdi xarakter daşmadığını söyləmək olar. Müxtəlif sistemli dillərdə analoji tipoloji hadisələr flektivliyi dillərin inkişafında iltisəqilikdən sonrakı mərhələyə aid edənlərin yanlış mövqə tutduğunu sübut edir. Bizim fikrimizcə, stadial nəzəriyyə özünü doğrultmur. Kök ulu dil amorf quruluşda olmuş, sonradan iltisəqilik və flektivlik yaranmış, tədricən dünya dillərində tipoloji cəhətdən diferensiaslaşma getmişdir. Bəşər dili vahid bir kökdən yarandığına görə müxtəlif sistemli dillərdə müşahidə olunan tipoloji fərqlər protodillərin parçalanmasından sonra meydana çıxmışdır. Altay dilləri içərisində türk dillərinə nisbətən, monqol və tunqus-mancur dillərində fleksiya hadisəsi daha çox mühafizə edilmişdir. Türk dillərində tarixən iltisəqi quruluşun daha çox sabitləşməsi söz köklərində fleksiyanın rolunu zəiflətməmişdir. Adətən, istər monqolşünaslıqda, istərsə də türkologiyada çox zaman eyni kök morfemlərdə baş verən mənə fərqlənmələrinin səbəbi sinharmonik paralellər nəzəriyyəsi ilə izah olunur. Bu mülahizəyə görə, ahəng qanununun təsiri ilə ilkin söz köklərində fonetik variantlar yaranmış, sonradan bu variantlar özlərinə yeni semantik çalar qazandırmışdır. *“Altayşünaslıqda geniş yayılmış bu nəzəriyyəyə görə, sinharmonik variantlar Altay dillərinin aqlütinativliyəqədərki dövründə daxili fleksiyanın izlərini yaşadır”*²⁹. Türk dillərinin ən qədim leksik laylarından olan qohumluq terminlərinin əksəriyyətində fleksiyanın izlərini asanlıqla müşahidə etmək mümkündür. Bəzi qohumluq

²⁹ Черкасский, М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм (Опыт историко-типологического исследования) / М.А.Черкасский. – Москва: Наука, –1965. –с.55.

sözlərində fleksiya Ural-Altay arealında baş vermişdir. Bir çox qohumluq və yaş-cins bildirən sözlərin fonosemantik divergensiyası isə hətta Ural-Altay arealından da kənara çıxır. Türk dillərində monosillabik feil köklərində və sinkretik köklərdə də fleksiyanın izləri müşahidə edilir: *qap-* (“dişləmək”) – *qop-* (“ayrılmaq, sınmaq”), *od* “ocaq” – *üt-* “yandırmaq” və s. Türk dillərində işlənən *koy* “suyun quruya doğru olan hissəsi, su, çay, dəniz yatağı”, *kuy-* // *küy-* “tökmək, axmaq” sözləri də fleksiya nəticəsində formalaşmışdır. Monqolşünasların düzgün dəyərləndirdiyi kimi, kök sözlərdə fleksiya türk dillərinin də ilk mərhələsində, çox ehtimal ki, mövcud olmuş, sonradan isə həmin proses zəifləmişdir³⁰. Ehtimal ki, *quy*// *kuy*//*küy* “səs, çığırtı” – *qıy* “hay-haray” sözləri də fleksiya nəticəsində yaranmışdır. Həmin sözlər də ən qədim türk yazılı qaynaqlarında işlənən **ku* “səs” morfeminin derivatlarıdır. Türk dillərində fonosemantik parçalanma yolu ilə yaranan onlarla söz kökü mövcuddur. Bu prosesin də əsas səbəbi fleksiya hadisəsidir. Türk dillərində bir çox heyvan adları, qohumluq terminləri, yaş-cins bildirən sözlər, monosillabik feillərin bəzisi məhz fleksiya yolu ilə yaranmışdır.

III Fəslin dördüncü paragrafı “**Sinkretiklik**” adlanır. Türk dillərində ilkin söz yaradıcılığı üsullarından biri də sinkretik köklərin yaranmasıdır. Türkologiyada söz kökləri haqqında geniş yayılmış nəzəriyyələrdən biri məhz sinkretiklik nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, ilkin türk söz kökləri ad-feil quruluşunda olmuşdur. Alimlər hesab edirlər ki, türk söz kökünün ikili başlanğıcı həmin dövrü əks etdirir ki, o zaman türk dillərində hələ ad və feillərdə qrammatik səviyyədə ciddi diferensiallaşma baş verməmişdi³¹. Müqayisə üçün qeyd edək ki, dünyanın ən qədim dillərindən olan şumer dilində də monosillabik quruluşlu köklərin əksəriyyəti ad və feil kimi işlənmişdir³². Sinkretik köklər türk

³⁰ Бертагаев, Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках / Т.А.Бертагаев. – Москва: Наука, –1969. –с.7.

³¹ Баскаков, Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков / Н.А.Баскаков. – Москва: Наука,–1979.– с.106.

³² Bomhard, A. A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics: With Special Reference to Indo-European / A.Bomhard. – Charleston: SC, – 2014.– p. 287.

dillərinin qədim xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən dil faktlarından biridir. Sinkretik köklərin müasir türk dillərində sayı azalmışdır, ancaq qədim türk dövründə bu tipli köklərin sayı çox olmuşdur. Türkologiyada, adətən, ilkin köklər kimi ad-feil omonimliyinə, yəni sinkretik köklərin başlanğıc söz formaları olması ideyasına üstünlük verilir. Müasir Azərbaycan dilində işlənən *çat // çatmaq, yay // yaymaq, qat // qatmaq, köç // köçmək* tipli sözlər sinkretiklik hadisəsinin izlərini yaşadır. Vaxtilə qədim türk dillərində bu tipli ad-fei omonimliyi olan sözlər kəmiyyətə daha çox olmuşdur. Türk dillərinin ilkin dövrü üçün sinkretik və ya omonimlik təşkil edən söz kökləri xarakterikdir. Bu fakt hind-Avropa dillərinin də ilkin dövrü üçün səciyyəvi hesab olunur. Prahind-Avropa dillərinin etimoloji lüğətində omonim köklərin çoxluğu müşahidə olunur və kök sözlərin əsas qismi 2-3, bəzən isə daha çox məna ifadə edir³³. V.Vundt qeyd edirdi ki, *“sinkretik köklər dilin inkişafının o mərhələsində mövcud idi ki, həmin vaxtda ad və feil bir-birindən fərqlənmirdi, eyni söz kökü ad və feil funksiyasında çıxış edirdi”*³⁴. Dilin ilkin mərhələsində omonimliyin, homogen köklərin olması labüd proseslərdən biri idi, çünki o zaman dildə hələ morfoloji-sintaktik zənginlik, sözyaratma üsullarının təşəkkülü çox zəif idi, dilin lüğət fondu “yoxsul” idi. Ehtimal ki, bu qədim hadisə ilk dilin sözyaratma ehtiyacından yaranmışdır. Türk söz köklərində ulu dilin reliktini göstərən bir çox əlamətlər var. Həmin əlamətlərdən biri məhz kök sözlərdəki sinkretizmlik xüsusiyyətidir.

Dissertasiyanın III Fəslinin beşinci paragrafı **“İlkin uzanma”** adlanır. Prototürk dövründə söz köklərini yeni leksemə çevirən hadisələrdən biri də ilkin uzanma hadisəsidir. Türkologiyada bu hadisənin səbəbini bəziləri hecanın ixtisarı, bəziləri qədim dilin aksent xüsusiyyətləri, bəziləri reduksiya, bəziləri isə omonimliyin yaranması ilə izah edirlər.

İndiyə qədər türkologiyada ilkin (etimoloji) uzanmanın mənşəyi hələ də dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Fakt isə ondan

³³ Андреев, Н.Д. Периодизация истории индоевропейского праязыка // – Москва: Вопросы языкознания, –1957. №2, – с. 14.

³⁴ Щербак, А.М. К вопросу о происхождении глагола в тюркских языках //– Москва: Вопросы языкознания, – 1975. №5, – с.20.

ibarətdir ki, qədim dövrdə kök sözlərdə uzanma hadisəsi söz yaradıcılığı üsulu kimi də çıxış etmişdir. Bu hadisə bəzən omonimliyin və sinkretikliyin yaranmasına səbəb olmuşdur. Nümunələri nəzərdən keçirək: qaq. *ara* “məsafə” - *aara-* “axtar”, *aaz-* “azmaq” - *az* “az bir şey”, *kaar* “qar” - *kar-* “palçıq qarışdırmaq”, tof. *sarı* “yuxarı” - *saarı* “çay qalığı”, Azərb. *ad*, dolq. *aat* “ad”, Azərb. *aş-* “aşmaq”, dolq. *aas-* “aşmaq”. G.Klausonun etimoloji lüğətində də təkhecalı kök sözlərin bir qismi uzun variantda verilir: *kaar-* “qarışdırmaq”, *kaan* “qan” [GC, s.629] və s. Əlbəttə, bu tipli nümunələrdə ilkin uzanmanın mənə fərqləri yaratması söz yaradıcılığı kimi düşünülə bilməz. İlkin uzanma o sözlərdə söz yaradıcılığı üsulu kimi çıxış edir ki, həmin sözlərin mənşəyi eynidir. Məsələn, tuv. *kat* “qayınana” - *kāt* “arvad”, yak. *bay* “varlı” - *baay-* “varlanmaq”³⁵. Müasir yakut dilində təkhecalı kök sözlərdə ilkin uzanma hadisəsi mühafizə olunmuşdur: *ū* “su”, *āt* “at”, *āt* “ad, san”³⁶. Bəzi türkoloqlar qədim yazılı abidələrdə bu hadisənin mövcudluğunu əlifba məsələsi ilə izah edir və ərəb əlifbası ilə yazılmış abidələrdə qrafik xüsusiyyətlərlə bağlı olaraq, eyni saitlərin ikili işarələnməsinə yol verildiyini ehtimal edirlər.

Dissertasiyanın III fəslinin altıncı paragrafi “Səsdüşümü” adlanır. Türk dillərində qədim söz yaradıcılığı vasitələrindən biri də səs reduksiyasıdır. Tarixən fonetik yolla söz yaradıcılığı vasitələrindən biri olan səs reduksiyası ilə onlarla yeni söz yaranmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, qədim dövrlərdə söz kökünün əvvəlinə (yəni anlautuna) samit artırmaqla, həmçinin söz kökünün sonunda samit reduksiyası ilə yeni sözlər yaranmışdır. Türk dillərində *kol* // *göl* // *höl* // *öl*, *kur* // *ur* // *ür* paralellikləri bu faktlara misal ola bilər. Həmin nümunələr söz köklərində səs reduksiyasının söz yaradıcılığına səbəb olduğunun sübutudur. Səsdüşümü (reduksiya) hadisəsi dilin fonoloji sisteminin inkişafı ilə bağlıdır və kombinator mahiyyət daşıyır. Lakin dilin ilkin mərhələsində səsdüşümü derivatoloji funksiya da daşmışdır. Ümumiyyətlə, kök

³⁵ Щербак, А.М. О происхождении первичных долгих гласных в тюркских языках // – Москва: Вопросы языкознания, –1967. № 6, – с.18.

³⁶ Бётлингк, О.Н. О языке якутов / О.Н.Бётлингк. – Новосибирск: Наука, – 1989. – с.425, 474.

sözlərin anlautunda (söz əvvəlində) samit düşməsi çox səciyyəvidir. Bu səciyyəvi xüsusiyyət əksər kök sözlərin fonosemantik inkişafında özünü göstərir. Vaxtilə türk dillərində kombinator xarakterli fonetik hadisələr söz köklərində məna fərqlərinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Kök sözlərdə reduksiyanın derivatoloji funksiya daşımından danışarkən, biz təkhecalı qədim söz köklərini nəzərdə tuturuq. Kök sözlərdə samit səsin düşməsi həm söz əvvəlində, həm də söz sonunda tarixən kombinator hadisə səciyyəsinə də daşmışdır. *Yıl-il, yut-ud-, yız-iz, yit-it-* və s. tipli misalların timsalında bu faktı görmək mümkündür. Araşdırmalar sübut edir ki, türk dillərində kar samitlərə nisbətən, cingiltili samitlər təkhecalı kök morfemlərdə daha çox reduksiyaya məruz qalmışdır³⁷. Bunun da səbəbi qədim türk söz köklərində kar samitlərin güclü və sabit mövqeyi ilə bağlıdır. Bir faktı nəzərdən keçirək: tarixən **ya-* “ışılmaq, parlaq” morfemindən **yar-* gövdəsi yaranmışdır. Həmin gövdə türk dillərindəki *yarın* “sabah”, *yaruk* “ışılq” sözlərinin tərkibində qorunur. Sonradan həmin gövdədən *y* samitinin reduksiyası nəticəsində *ar // er // ir* “səhər” allomorfu təşəkkül tapmışdır. Müqayisə edək: Azərb. *erkən, ertə*, türkm. *irki* “səhərki”. Söz köklərində samit reduksiyası türk dillərinin fonotaktika xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məsələn, Azərb. *sıx*, dolq. *ık-* “sıxmaq”, türk.d. *kuş // quş*, şum. *us* “ev qazı və ya ördəyi”. Burada dilin qənaət prinsipini də nəzərə almaq lazımdır, çünki dildə qənaət qanunu, ilk növbədə, fonoloji sistemdə özünü göstərir. Linqvistik qənaət nəzəriyyəsinin banisi A.Martine yazır ki, “*məhz qənaət prinsipi dilin fonoloji sisteminin funksionallaşmasını idarə edir*”³⁸. Tarixən açıq hecalı köklərin qapalıya, eyni zamanda qapalı hecalı köklərin açıq hecalı köklərə keçməsi prosesləri baş vermişdir. Həmin fonoloji hadisələr bir çox halda söz yaradıcılığı funksiyası daşıyaraq, türk dillərində yeni köklərin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

³⁷ Yusifov, M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi / M.İ. Yusifov. – Bakı: Elm, – 1984. – s.112.

³⁸ Мартине, А. Принцип экономии в фонетических изменениях (проблемы диахронической фонологии) / А. Мартине. – Москва: Издательство иностранной литературы, –1960.– с.16.

III Fəslin yeddinci paraqrafı “**Səsartımı**” adlanır. Səsartımı (proteza) hadisəsinə müasir dövrdə kombinator xarakterli hadisə kimi yanaşılır, dilin əski dövrlərində isə səs protetikliyi yeni köklərin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Tarixən kök sözlərdə proteza, yəni səsartımı yeni köklərin yaranması üsullarından biri olmuşdur. Bu faktı *ax-* // *ak-* “axmaq” və *yağ-* “yağmaq” feillərinin etimoloji təhlilini aparmaqla müəyyənləşdirmək mümkündür. *Yağ-* feilində *ax-* feilinin semantikasından bir qədər uzaqlaşma müşahidə edilir. *Ax-* feilinin qədim variantınının *aq-* // *ak-* şəklində olmasını nəzərə alsaq, həmin sözün qədim **ka* “su” kökündən metateza nəticəsində yarandığını ehtimal etmək olar. Ş.B.Nafikov **ak-* “axmaq” feili ilə **ka* “su” kökünün homogenliyi fikrini qəbul edir³⁹. *Ax-* // *ak-* feili müasir türk və türkmən dillərində *ak-* variantındadır. Azərbaycan dilindəki *ax-* feili *k* // *x* refleksini əks etdirir. E.Z.Kajibəyov da *yağ-* feili ilə *ax-* feillərinin homogenliyini göstərir. O, həmçinin türk dillərindəki ad-feil korrelyatı olan *aq-* “axmaq” kökü ilə sami-hami dillərindəki *ku* “su, tökülmək” kökünü müqayisə edir⁴⁰. Qeyd edək ki, hal-hazırda da müxtəlif dillərdə *ka* // *ku* “su” kökü mövcuddur. Bu qədim kökdən metateza nəticəsində müxtəlif sistemli dillərdə *ak-* // *aq-* // *ax-* “axmaq, tökülmək” feili formalaşmışdır. Analoji müqayisə: türk dillərində: *kuy-* // *quy-* // *kud-* “tökmək, axıtmaq” - *kud-* // *kuy-* < **ku* “su”. Deməli, *yağ-* feili *aq-* // *ak-* // *ax-* feilinin əvvəlinə *y* səsinin artırılması yolu ilə yaranmışdır. Müqayisə edək: manc. *aqə* “yağış”, het. *eku* “içmək”, ass. *agu* “su axını”, protogerm. **agra* “daşqın”, yap. *aka* “müqəddəs su”, latış. *aka* “su quyusu”, selk. *ak* “çayın mənəbi”, xant.dial. *yax* “çay”, bury. *axa* “böyük çay”. “Tökülmək, axmaq” semantikasınının *su* anlayışı ilə bağlılığını qədim şumer dilindəki *šu-* “tökmək, axmaq” feili ilə türk dillərindəki *su* kökünün analogiyası sübut edir. Türk dillərində işlənən *ok* // *ög* // *oq* “ana, tayfa, nəsil” - *doğ-* “doğmaq, törəmək” - **tox* “toxum”, *it-* // *id-* “göndərmək” - *yət-* “çatmaq” köklərində də protetik səs söz yaradıcılığına səbəb olmuşdur. Türk

³⁹ Нафиков, Ш.В. Бореальные элементы в башкирском языке / Ш.В.Нафиков. – Уфа: Гилем, – 2003. – с.214.

⁴⁰ Кажибеков, Е.З.Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках / Е.З.Кажибеков. – Алма-Ата: Наука, – 1986. – с.132.

dillərində *us* // *huş*, *in* // *hin*, *ıs* // *his* paralellikləri səsartımının kök sözlərdə söz yaradıcılığına səbəb olduğunu bir daha isbat edir.

III Fəslin səkkizinci paragrafi “**Səs yerdəyişməsi**” adlanır. Həm ölü dillərdəki, həm də qədim türk yazılı qaynaqlarındakı faktlarla müasir türk dillərindəki söz köklərini müqayisə etməklə ilkin köklərin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, dialektlərimizdəki *usdamaq* “susamaq” sözünün mövcudluğu *su* sözündə qədim dövrlərdən metatezanın baş verdiyini göstərir. Əski türk yazılı qaynaqlarında da *us* “su” komponentli sözlər işlənmişdir. Məsələn, VIII əsrə aid uyğur yazılarında *usak* “susuzluq”, *usuk* “susamaq” mənələrindədir: *usaku yança içgül* “susayanda su iç”, *er usuktu* “kişi susadı” [GC, s.245]. *İslanmaq* feilinin tərkibindəki *ıs* morfemi metatezanın söz yaradıcılığında rolunu isbat edir. Yəni *ıs-sı-su* keçidləri ilə eyni kökün variantları və allomorfları yaranmışdır. B.Ə.Xəlilov *islanmaq* feilində *is* hissəsinin metatezaya uğradığını təsdiq edir, ilkin formanın *si* // *çi* şəklində olduğunu göstərir⁴¹. Qədim türk abidələrində *usu-* “içmək”, *usağ* “susuz”, *usmak-* “susuzlamaq” mənələrindədir. Müasir sarı uyğur dilində *us-* feili “susamaq” anlamını ifadə edir. *İslan-* // *ıslan-* feilinin etimoloji kökündə **ıs* “su” morfemi dayanır. Müqayisə edək: mon. *us* // *usun* “su”, *uslaq* “sulu”, urar. *isina* “arx, su ilə bağlı hər hansı bir suvarma sistemi”. Türk xalq danışığı dilində də *usu* “su” sözü işlənir. Deməli, *ı-u* əvəzlənməsi nəticəsində *ıs* // *us* kökü formalaşmışdır. Azərbaycan dilinin şivələrində *ussu* (Salyan) variantı da var. Uyğur dialektlərində *usa-* // *usu-* “susamaq” feili işlənərkəndədir⁴². Doğrudur, *islanmaq* feilinin mənşəyi haqqında digər ehtimallar da var. Məsələn, Q.K.Bağirov bu sözün kökünü *ıs* // *is* “iy, qoxu” morfemi ilə bağlayır⁴³. Ancaq həmin hipoteza sözün semantikasında bir o qədər də öz əksini tapmır, yəni burada semantik prinsipi mütləq gözləmək lazımdır, çünki *islanmaq* anlayışı *su* məfhumu ilə əlaqədardır. Fikrimizə dəstək olaraq bildiririk ki, İ.Z.Eyyuboglu türk dilindəki *ıslak* “nəm” sözünün *su* sözündən

⁴¹ Xəlilov, B.Ə. Feillərin ilkin kökləri / B.Xəlilov. – Bakı: ADPU, –1998. – s.80.

⁴² Севортян, Э.В. О случаях падения начальных согласных в тюркских языках // – Ленинград: Turcologica, – 1976. – с. 149.

⁴³ Bağirov, Q.K. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı / Q.K.Bağirov. – Bakı: Maarif, –1974. –s.117.

təşəkkül tapdığını bildirir. O, *islak* kökünün *sulak* // *uslak* şəklində formalaşdığını göstərir [TDE, s.334].

Metateza kombinator xarakterli fonetik hadisə olsa da, tarixən qədim türk dillərində derivatoloji proses kimi də özünü göstərmişdir. Məsələn, bəzi türk dillərində (xak., q.qalp., Alt., qırğ.) *uk-* // *uq-* feili “eşitmək, qulaq asmaq” anlamındadır. Güman ki, *oxu-* feili də bu kökdən yaranmışdır. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud”da *oxu-* // *oxi-* feili “çağırmaq” mənasındadır. Türk dillərindəki *uk-* // *uq-* “eşitmək” feili **ku* “səs” kökünün metatezası nəticəsində yaranmışdır. Sonradan türk dillərində *uk-* // *uq-* “eşitmək” feilinin “anlamaq, dərk etmək” semantikasını yaranmışdır. Nəticə olaraq, qeyd edirik ki, türk dillərində asemantikləşmə, fleksiya, ilkin uzanma, sinkretiklik, metateza, səsdüşümü və səsartımı hadisələrinin tarixinin öyrənilməsi göstərir ki, qədim dövrdə bu üsullarla onlarla yeni söz yaranmışdır.

Dissertasiyanın IV Fəslə “**Türk dillərində nostratik söz kökləri**” adlanır və dörd paragrafdan ibarətdir. IV Fəslin birinci paragrafi “**Nostratik nəzəriyyə**” adlanır. Müxtəlif sistemli dillərin qohumluğunu təsdiq edən nostratik nəzəriyyə iki mühüm prinsipə: analogi səs keçidlərinə və leksik uyğunluqlara əsaslanır. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünya dilçiliyində müxtəlif dillərin eyni kökdən yaranması haqqında fikirlər yarandı. Müqayisəli-tarixi metodun sərhədini aşan həmin fikirlər bəzən mübahisələrə, etirazlara səbəb oldu. Çağdaş dövrümüzdə isə monogenez ideyası artıq müasir dünya dilçiliyinin qəbul etdiyi reallıqlardan biridir. Bir əsrdən artıqdır ki, kifayət qədər tutarlı faktlarla sübut edilir ki, dünya dillərində ortaq, homogen kök morfemlər mövcuddur. Makrodil konsepsiyasına görə, indiki dil ailələri sonradan yaranmışdır. Dünyanın tipoloji cəhətdən fərqli dillərində ulu dilin kök sözlərinin izləri müşahidə olunur. Dünya dilçiliyində X.Pederson, A.Trombetti, V.M.İlliç-Svitiç, A.B.Dolqopolski, A.Bomhard, S.A.Starostin, A.S.Melničuk, O.Mudrak, S.Paliqa və M.Ruhlenin bu sahədəki araşdırmaları monogenez ideyasının doğruluğunu isbatlayır. Dünya dillərindəki analogi söz köklərini 3 qrupa ayırmaq mümkündür: 1) təsadüfən uyğun gələn köklər; 2) əlaqə, kontakt (təmas) nəticəsində keçən sözlər; 3) homogen köklər. Müxtəlif sistemli dillərdə mənşəyi eyni olan sözlər məhz nostratik köklərdir. Həmin köklər dünya dillərinin nostratik

mərhələsinin reliktidir. Dünya dillərindəki ortaq söz köklərini konkret bir dilə aid etmək düzgün deyil, yəni bu cür köklər vahid protodildən qaynaqlanır. Təbii ki, nostratik söz kökləri hər bir dilin spesifik fonetik, morfoloji xüsusiyyətlərinə uyğun forma almışdır.

IV Fəslin ikinci paraqrafı “**Nostratik isim kökləri**” adlanır. Dünya dillərində homogen sözlərin bir qisminə isim kökləri aiddir. İsim köklərinin müxtəlif qohum olmayan və yaxud qohum hesab edilməyən dillərdəki morfonoloji və semantik uyğunluqlarını nəzərdən keçirək:

**An* “canlı, canlı varlıq”: **An* kök morfemi dünya dillərində fərqli semantikalar üzrə şaxələnmişdir. Dünya dillərində **an* kök morfemindən “canlı” - “bədən” - “nəfəs, ruh” - “insan” - “heyvan” - “Tanrı” - “göy, səma” semantikalı onlarla yeni söz yaranmışdır. **An* kök morfemi müxtəlif dillərdə *in // en // ən // on // am // um* allomorflarına ayrılmışdır. Qədim hind-Avropa dillərində **an* (h-an) “əcdad” kökü işlənmişdir. *An* nostratik söz kökü bir çox törəmə sözlər üçün ilkin mənbə, yuva olmuşdur. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə bu kökün ancaq “heyvan” semantikasını üzrə təhlili verilmişdir. Halbuki **an* kök morfemi indi sadə hesab edilən bir çox “bədən, Tanrı, can, nəfəs, insan, heyvan” semantikalı sözlərin etimoloji əsasında dayanır. **An* nostratik kökünün müxtəlif sistemli dillərdə semantik variantlarına nəzər salaq:

**An* “bədən, can, qəlb, nəfəs, həyat, ruh”: Müasir türkmən dilində *an* kökünün allomorfu olan *in* “bədən” kökü qorunmuşdur. Qədim türk dillərində *yın // jun // in* “bədən” sözü işlənmişdir. *An // in* kök morfemi müxtəlif dillərdə fərqli fonetik dəyişmələrə məruz qalmışdır. Açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi və yaxud, əksinə, qapalı saitlərin açıq saitlərə keçməsi kök sözlərə xas fonoloji xüsusiyyətlərdəndir. Bu nostratik kökdə morfonoloji inkişaf nəticəsində protetik səslər yaranmışdır: hind. *tamu* “bədən”, fars. *tən* “bədən”, çuv. *çan* “bədən”, qəd.fars. *tanu*, skif. *tanu* “bədən”. Yəni *tən // tan // çan* köklərindəki ilkin samitlər protetik səslərdir. Fars dilindəki *tən* sözü nostratik **an* kökünün fonovariantıdır. J.Pokornunun protohind-Avropa dilləri üçün bərpa etdiyi söz kökləri arasında **an(ə)* “nəfəs almaq” kökü var [PIEED, s.115]. Həmin fakt da ilkin kök morfemlər üçün səciyyəvi olan sinkretikliyin göstəricisidir. Türk dillərindəki *tin-* // *tin-* “nəfəs

almaq, dincəlmək” (*dinc, dincəl-, dinlen-* sözlərinin kökü də buradandır), hind-Avropa dillərindəki **an* “nəfəs almaq” sözləri eyni yuvadan törəmişdir. Burada *t* protetik səsdır, *in* kökü isə **an* kökünün allomorfidur. Müqayisə edək: soy. *tin* “həyat, nəfəs”, qıp. *tin* “canlı”. Bəzi mifoloji anlayışların mənşəyində bu morfem dayanır. Altay dillərində **one* “şaman, ruh” sözü mövcuddur. Müqayisə edək: sansk. *anqa* “bədən”, qəd.isl. *ond // andi* “qəlb, ruh, nəfəs, həyat”, *anda* “nəfəs almaq”, norv. *anda* “nəfəs almaq”, yun. *anemus* “nəfəs”, protogerm. **anadan* “ruh, nəfəs”, **anan* “nəfəs almaq”, İran. **an* “nəfəs, nəfəs almaq”, “ruh, can”, qəd.hind.-Avr. *anə* “nəfəs almaq”, *ansu* “ruh”, **an* “nəfəs, nəfəs almaq”, lat. *animus* “ruh, qəlb, nəfəs”, Çin. *hun* “ruh, qəlb, ölmüş insanın ruhu”, fars. *can* “ruh, həyat, yaşayış, ürək”.

**An* “insan”: Nostratik mənşəli *an* kök morfeminin dünya dillərində əsas mənələrindən biri “insan”dır: Kor. *in* “insan”, şum. *un* “əhali, kütlə”, qəd.hind. *janas* “tayfa”, hind. *jan* “insan”, oyr. *ənqe // anqi* “nəsil, tayfa”, Çin. *jin* “insan”, s.uyğ. *rin* “insan”, bury. *zon* “insan, əhali, xalq”, Alt. *yon* “xalq”, şor. *çon* “xalq”, çuv. *çın* “insan, xalq, cəmiyyət, ər”, yak. *dbon* “xalq, əhali”, tox. *onk* “adam”. Bu sözlərin anlautundakı *d, ç, y, z, j, r* protetik səslərdir və həmin köklərdə *a-o, a-i, a-ə, a-u* əvəzlənmələri baş vermişdir. Araşdırmamız göstərir ki, **an* nostratik kök morfemindən müxtəlif sistemli dillərdə yeni sözlər formalaşmışdır. Öncə qeyd etdiyimiz kimi, bu kök morfemin fonoloji inkişafında anlautda ilkin söz yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan səs protetikliyi özünü göstərir. Məsələn, kom. *zon* “oğlan, oğul”. Komi etimoloqları bu sözün qədim hind dilindəki *jan // can // jana* “insan, yaradılış” sözü ilə homogen olduğunu bildirirlər [КЭСКЯ, s.106-107]. Ərəb dilində *ins* “insan” sözü var. Nağıllarda işlənən *in-cin, ins-cins* qoşa sözündəki *in* kökü “insan” mənasındadır. Demək ki, ərəb mənşəli *insan* sözünün kökündə də **an* morfemi dayanır. **An* “insan” kökü dünya dillərində “kişi” - “qadın” semantik xətləri üzrə şaxələnməmişdir:

**An* “heyvan”: Çağdaş türk dillərində **an* kökünün ümumi “heyvan” mənası daralmışdır: Alt., tat.dial. “maral”, qar., noq., qırğ. “yırtıcı heyvan, ov heyvanı”, şor., qaz. “yırtıcı heyvan”. *An* sözünün mənşəyi isim kökü ilə əlaqəlidir. **An* kökü ən qədim sözlərdən biridir və nostratik mənşəlidir. Araşdırmamız göstərir ki, dünya dillərində **an*

nostratik kökündən “heyvan” semantikalı çoxlu sözlər yaranmışdır. Məsələn, lat. *animal* “heyvan”, ər. *anz* “keçi”, amer. *ano* “cavan heyvan”. Həmin kökün inkişafında müxtəlif samitlərin protetikliyi və *a-o* əvəzlənməsi müşahidə olunur. Məsələn, kom. *çanb* “at balası”, est. *sonn* “öküz”, fin. *sonni* “öküz”. Müasir monqol dilində *anq* “yırtıcı heyvan”, *anqla* “ovlamaq” paralelləri mövcuddur. Qədim monqol dilində isə *anq* “ov” sözü işlənmişdir. Sibir tatarlarının dialektlərində də *an* sözü “yırtıcı heyvan, ov” anlamlarını ifadə edir. Çox güman ki, müasir türk dilində “vəhşi heyvanların yaşadıkları mağara” mənasında olan *in* sözü ilə *an* kökü eyni kök yuvasından təşəkkül tapmışdır. Qədim türk yazılı qaynaqlarında *ən* sözü “ov, şikar” anlamında qeydə alınmışdır. Bu kökdən yaranmış *ənük* sözü qədim türk yazılı abidələrində “pələng balası” mənasında işlənmişdir.

**Ka* “həyat, varlıq, canlı”: Qədim hind-Avropa xalqlarının mifoloji təfəkkürünə görə, bütün canlı adlarının əksəriyyəti “həyat, canlı” semantikalı **ki* // **kei* formalı eyni kökdən yaranmış və həmin kökdən ayrı-ayrı hind-Avropa dialektlərində “insan” semantikalı adlar və bir çox heyvan və bitki növlərinin adları formalaşmışdır⁴⁴. Paralel nümunələr göstərir ki, bu morfonoloji və semantik proses təkcə hind-Avropa dilləri üçün deyil, bütün dünya dilləri üçün ümumi bir qanunauyğunluqdur. O cümlədən türk dillərində də həmin prosesi izləmək mümkündür. Protoaltay dilində *k* samiti intervokal mövqə tutmuş səslərdən biridir. Universal larinqal nəzəriyyəyə əsaslanaraq, *k* dildə yaranan ilkin samitlərdəndir. Tarixi inkişaf nəticəsində bu samit səs *k* // *q* // *g* // *x* // *h* refleksləri ilə fonoloji dəyişmələrə məruz qalmışdır. Qədim hind-Avropa xalqlarının mifoloji düşüncəsinə görə, hind-Avropa dialektlərində “*ruh - qəlb - insan - heyvan- Tanrı*” semantikaları arasında nizamlı etimoloji əlaqə mövcuddur. Varlıq adlarının canlı və cansız olaraq iki qrupa bölünməsi isə sonrakı prosesdir⁴⁵. Misir mifologiyasına görə, *k* səsi insanın mahiyyətini təşkil

⁴⁴ Гамкрелидзе, Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: [в 2-х т.] / Т.В.Гамкрелидзе, В.В.Иванов. – Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, – Т.2.– 1984. – с.465.

⁴⁵ Гамкрелидзе, Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: [в 2-х т.] /Т.В.Гамкрелидзе, В.В.Иванов. – Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, – Т.2.–1984. – с.467-468.

edən əsas elementlərdən biridir. Dünya dillərində **ka* morfemli sözlər “*canlı - həyat - bədən - ruh - insan - heyvan - Tanrı*” semantikaları üzrə inkişaf etmişdir:

**Ka* “bədən, can, ruh”: Etimoloji təhlillər göstərir ki, bir çox ilkin söz köklərinin inkişafında “*bədən - canlı - ruh*” semantik xətti üzrə şaxələnmə getmişdir. Ən qədim türk dillərindən sayılan sarı uyğur dilində *xo* “canlı” sözü işlənməkdədir. Burada səciyyəvi *k~x* əvəzlənməsini nəzərə almaq lazımdır. Bir çox xalqların dilində *ka* “ilahi, yer ruhu” anlamındadır. Məsələn: hind mifologiyasında *ka* sözü “ruh”, sanskrit dilində *ka* sözü “ruh, qəlb, bədən” mənalarını ifadə edir. Misir mifologiyasında *ka* sözünün mənası “insan qəlbi, ruh, həyat”dır. Amerikanın aborigenlərindən olan və türk dilləri ilə genetik bağlılığı ehtimal edilən mayya dilində də *ku* sözü “ruh” mənasındadır⁴⁶. Müasir başqırd dilində *kot* sözü “qəlb, ruh” mənasında işlənməkdədir. Müqayisə edək: qəd.Çin. *qū* “bədən, şəxs, adam”, ər. *qutm-ān* “bədən”, skif. *kāya* “bədən”, Çin. *huo // guā* “canlı”, tunq-manc. *konan* “pis ruh”, yap. *ki* “ruh”, *kataqi* “ruh”, *kadzo* “ruh”. Qədim türk dilində *qut // kut* sözü “həyat gücü, ilahi qüvvə, ruh, can” mənalarını ifadə etmişdir. Yakut mifologiyasında *kut* “həyat gücü” mənasındadır. Paralel olaraq german dillərində də **kuen* sözü “həyat gücü, həyat qüvvəsi” anlamını ifadə edir⁴⁷. *Kut* sözü qədim türk mifologiyasında və yazılı qaynaqlarında “ruh, can, tale, uğur, xoşbəxtlik” anlamlarındadır. *Kün* sözü isə Altay, teleut dillərində “ruh, qəlb” mənasındadır. Çin dilində *k // h* refleksi ilə *hun* “ürək, ruh, ölən insanın ruhu” sözü işlənir. Deməli, tarixi-etimoloji cəhətdən *kut* və *kun* sözlərinin mənşəyində **ka // *ku* morfemi dayanır. Həmin **ku* morfemi də **ka* kökünün allomorflarından biridir. Altay və qırğız dillərində *qut* “həyat gücü, ruh” anlamındadır. Hal-hazırda dialektlərimizdə işlənən *kut // qut* “güc” sözündəki məna “həyat gücü” prasemantikasının izini yaşadır. Qərbi Qafqaz dillərində də *ku // qə* morfemləri “can” mənasındadır⁴⁸.

**Ka* “insan”: Vaxtilə qədim türk dillərində *ka // qa* “qohum, ailə”

⁴⁶ <http://kitap.net.ru/karimullin.php>.

⁴⁷ Николаев, А.С. Исследования по праиндоевропейской именной морфологии / А.С.Николаев. – Санкт-Петербург: Наука, – 2010. – с.232.

⁴⁸ Мəlikov, İ. Xatt-ümumtürk paralelləri // – Bakı: Azərbaycan filologiyası məsələləri, – 1984. II buraxılış, – s.101.

sözü işlənmişdir. Türk dilləri ilə genetik qohumluğu olan koreya dilində *ka* “ailə” mənasındadır. Ölü dillərdə *k // g* refleksi ilə bu kökün *CV* (*samit+sait*) forması işlənmişdir: şum. *ku* “əcdad”, qəd.Mis. *ka* “şəxs, insan”, akk. *ga* “adam, kişi”. Monqol dillərinə aid daqur dilində ilkin *CV* (*samit+sait*) forması qorunmuşdur: daq. *ku* “insan”. Deməli, **ka* kökünün allomorflarından biri müasir daqur dilindədir. Müasir çin dilində *k // h* refleksi ilə *hu* “ailə, nəsil, tayfa” sözü işlənir. Tarixən bu nostratik kökdə **ka < ka+n // ka+m // ku+m // ka+t // ka+r // ka+s* şəklində morfoloji birləşmə baş vermişdir. Dünya dillərində analoji köklərə nəzər salaq: oset. *xo* “bacı”, mon. *küü* “oğlan”, ev. *ko* “uşaq”, monq. *kū // kō* “oğul”, kalm. *kı* “tayfa”, protoyap. **kua* “uşaq”, amer. **qai* “qadın”, sam.-ham. **gav* “kişi, insan, əhali”. Yuxarıda örnək verdiyimiz sözlərin etimoloji əsasında **ka* “insan” kökünün relikti izlənilir. A.fon Qaben əski türk yazılı qaynaqlarında işlənən *ka* “ailə, qohum” sözünün çin mənşəli *kia* “ailə” kökündən alındığını iddia edir⁴⁹. Bu iddialar elmi həqiqəti inkar edir, çünki uyğur türkcəsində də *ka* “ailə” sözü mövcuddur. M.Rəsənen isə türk dillərindəki *ka* “qohum, qardaş” kökünün Koreya mənşəli *ka* “ailə” sözündən yarandığını ehtimal etmişdir [VEEWT, s.214]. Hal-hazırda müasir yapon dilində də *ka* “ailə” sözü işlənməkdədir. Yəni bəzi müasir Altay dillərində *ka* kökü indi də müstəqil söz kimi qorunmaqdadır. **Ka* kök morfeminin “insan” semantikasi üzrə inkişafını fonoloji qanunlarla izah etmək mümkündür.

Bu kök morfemdə anlautdakı səs məxrəc baxımından boğaz səsi olduğundan *h>g>k>q* keçidləri qanunauyğun dəyişmələrdir. **Ka* nostratik kökü *ku-ki-ko-qa-qo-xo-go* fonovariantlarında şaxələnmiş, onlarla sözün tərkibində asemantikləşmişdir.

**Ka* “heyvan”: **Ka* “canlı varlıq” arxetipi çağdaş dillərdə “heyvan” semantikalı bir çox etimoloji baxımdan düzəltmə olan sözlərin mənşəyində dayanır. Türk dillərində **ka* kök morfeminin müstəqil şəkildə “heyvan” semantikalı adlar bildirməsinə aid müxtəlif örnəklər göstərə bilərik. Məsələn: xak. *ka* “maral”, Alt., tel. *kā* “ayı balası”. Digər dillərdə də bu cür analoji faktlar mövcuddur: tal. *qa*

⁴⁹ Gabain, Von A. Eski Türkçenin Grameri / A. Von Gaben. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, – 1988. – s.276.

“öküz”, sansk. *go* “öküz”, qəd.Mis. *ga* “öküz növü”, *gu* “qaramal növü”, şum. *ku* “qoyun”, bao. *qa* “tülkü”. Nümunələr göstərir ki, homogen kök morfemlərdə səs əvəzlənmələri onları yeni semantikə köklərə çevirmişdir.

Dil faktlarının ən ilkin qaynaqlarından olan mifoloji leksikada bu kökün izləri var: qəd.türk. *kat* “mifik heyvan”, yak. *kai* “iri, dəhşətli, yırtıcı heyvan”, qəd.Çin. *kui* “güclü, mifik heyvan”. Misir mifologiyasında *Ka // Kau* “öküz Allah”dır. Proto **ka* “heyvan” kök morfemindəki morfonoloji və semantik keçidləri Ural-Altay, hind-Avropa, kartvel, Dağıstan, slavyan və digər dil ailələrinə aid analoji törəmə kökləri müqayisə etməklə izləmək mümkündür. **Ka* “heyvan” kökünün derivatları **ka* “insan” morfeminin derivatları ilə paralellik təşkil edir. Bu analoji dil faktları sübut edir ki, praforma **ka* şəklində olmuşdur və yuxarıdakı sözlərin mənşəyi eynidir. Belə ki, **ka* “heyvan” nostratik kökündən dünya dillərində müxtəlif heyvan adları yaranmışdır. Bu faktlar, bəlkə də, təsadüfi fonetik və semantik uyğunluqlar kimi görünə bilər. Ancaq tipoloji cəhətdən fərqlənən, qohum olmayan dillərin analoji sözlərinin morfonoloji xüsusiyyətlərini, universal səciyyəli səs keçidlərini, səs reflekslərinin tarixi mahiyyətini sistemli analiz edərək, əminliklə bildiririk ki, həmin sözlərin mənşəyi eynidir.

IV Fəslin üçüncü paragrafı “Nostratik feil kökləri” adlanır. Türk dillərində nostratik sözlər qrupuna feil kökləri də aiddir. Onların bir qismini nəzərdən keçirək:

**Ya-* “parıldamaq, işıqlanmaq, yanmaq, isinmək, qızmaq”: Türk dillərində elə söz yuvaları mövcuddur ki, sonradan həmin yuvadan onlarla yeni söz yaranmışdır. Belə söz yuvalarından biri də nostratik mənşəli **ya-* “parıldamaq, işıqlanmaq, yanmaq, isinmək, qızmaq” kök morfemidir. Dünya dillərində **ya-* kökünün aşağıdakı derivatları mövcuddur: *Yan-* // *çun-* // *san-* // *dan-* // *den-* // *gün-* // *kün-* derivatı: Azərbaycan dilindəki *yan-* feili **ya-* kökündən törəmişdir. *Yan-* feilinin çuvaş dilində *y-ç* əvəzlənməsi ilə *çun-* biçimi də mövcuddur. Bu gövdənin izləri müxtəlif dillərdə mövcuddur: qəd.Çin.dial. *yan* “ışığı”, Çin. *yān* “tüstü”, *yan* “alovlanmaq, alışıb yanmaq”, *yang* “qızartmaq”. Bu nostratik kökün *y* anlautu bəzi dillərdə *d* anlautu ilə əvəzlənir: qəd.hind.-Avr. **dau* // *dū* “yandırmaq”, **dei* “parlamaq”, qəd.Çin. *dian*

“ışığıqlanmaq, parlammaq”, Balt.-slav. **din* // **dein* “günün işıqlı vaxtı”, bury. *den* “şam”, rus. *день* “gün”. Məlumdur ki, *d* > *y* keçidi çox spesifikdir və dünya dillərində universal mahiyyətlidir. A.Y.Anikin Baltik dillərindəki **dъnъ*, **dъne* “gün, sutka” sözünün kökünü qədim hind-Avropa mənşəli **dī* “parlamaq, ışıldamaq” feilinə bağlayır⁵⁰. Bu analogiyaya əsaslanaraq türk dillərindəki *gün* sözünün də *yan-*derivatından təşəkkül tapdığını ehtimal edirik. Qədim türkcədə *kön-*“yanmaq, od qalamaq” sözünün mövcudluğu bu ehtimalı təsdiqləyir.

**Ke-* “hərəkət etmək”. Türk dillərindəki *get-*// *git-* // *qit-*, *gəz-*, *gəl-* // *qel-* // *kel-* // *kəl-* // *kil-*, *gir-* // *qir-* // *kir-*, *qal-* // *kal-*, *qaç-* // *koş-*, *qov-*, *qon-*, *köç-*, *keç-* feillərinin kökü bu morfemlə bağlıdır. Türkologiyada ilk dəfə A.A.Zayonçkovski 1961-ci ildə yazdığı məqalədə **ke-* feil kökündən *kel-*, *ket-*, *keç-*, *kez-* feillərinin yarandığını göstərmişdir⁵¹. Bu nostratik feilin *CV (samit+sait)* forması qədim dillərdə işlənmişdir: urar. *ka* “irəli getmək, irəliləmək”, qəd.Mis. *kā* “tərk etmək”, şum. *gi* “geri dönmək”, *gi* // *ge* “gəlmək, geri qayıtmaq, göndərmək”, sansk. *gu* “getmək”, *gā* “gəlib çatmaq, getmək”, qəd.İran. *gā* “getmək”, qəd.yap. *ki* “gəlmək”, *ku* “gəlmək”, qəd.Çin. *qu* “tərk etmək”, qəd.germ. *ga* “getmək”, qəd.hind. *gā* “çatmaq”. Qədim Misir dilindəki *gi* “addım” sözünün varlığı sübut edir ki, vaxtilə **ke-* morfemi sinkretik kök olmuşdur. Bəzi müasir dillərdə də həmin kökün *CV (samit+sait)* forması mühafizə edilmişdir: sam. *gi* “gəlmək”, Kor. *ka* “çıxıb getmək”, Çin. *qu* “çıxıb getmək, tərk etmək”, ing. *go* “getmək”, yap. *qa* “gəlmək, baş çəkmək, yanına gəlmək”. Bir çox dillərdə bərpa olunan köklər arasında həmin morfem müşahidə olunur: kartv. **qa* “aparmaq”, qəd.hind.-ar. **ga* “getmək”, skif. **ga* “getmək”. Azərbaycan danışıq dilində *gə-* “gəlmək” forması da işlənir. Bu kökün inkişafında anlautda daha çox *k* // *g* refleksi yaranmışdır. Deməli, *gəl-*, *get-*, *gəz-* feillərinin kökü, mənşəyi eynidir. Anlautda *k~g* əvəzlənməsi nəticəsində *CV (samit+sait)* heca tipli bu morfemdən morfonoloji yolla yeni köklər

⁵⁰ Аникин, А.Е. Этимология и балто-славянское лексическое сравнение в праславянской лексикографии / А.Е.Аникин. – Новосибирск: Сибирский хронограф, – 1998. – с.310.

⁵¹ Зайончковский, А.А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках. Глагольные основы моносиллабические (односложные) типа С+Г (согласный+гласный) // – Москва: Вопросы языкознания, –1961. №2, – с. 33.

töremişdir. Uyğur dialektlərində *gəl-* feili *kä- // kē-* şəklindədir.

Nümunə göstərdiyimiz zəngin faktlar sübut edir ki, nostratik mənşəli **ke-* kökündən dünya dillərində onlarla hərəkət semantikalı yeni söz yaranmışdır. Dissertasiyada nostratik mənşəli **bi-* “olmaq”, **ba-* “bağlamaq, düyünləmək”, **öl-* “tələf olmaq”, **ir-* “çatmaq, gəlmək, yerimək, izləmək”, **ke-* “kəsmək” feillərinin də geniş etimoloji şərh verilmişdir.

IV Fəslin dördüncü paragrafı “**Nostratik əvəzlik kökləri**” adlanır. Həmin paragraf üç bənddən ibarətdir. Dördüncü paragrafın birinci bəndi “**Şəxs əvəzlilikləri**” adlanır. Türkologiyada, adətən, I və II şəxs əvəzliliklərinin təkini *mə+n*, *sə+n* hissələrinə ayırırlar. V.V.Radlov, V.L.Kotviç, O.N.Bötlinq, J.Deni, B.Şott, G.J.Ramstedt, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, F.Q.İshakov və başqaları belə hesab edirlər ki, şəxs əvəzliliklərinin etimoloji əsası I şəxsdə *bi // be* və ya *mi // me*, II şəxsdə *si // se* olmuşdur⁵². Bu fikirlərlə razılaşmamaq mümkün deyil. Deməli, türk dilləri üçün I şəxsin təkini *CV (samit+sait)* şəklində bərpa etmək mümkündür: **bi*. Türk dillərində **bi* “mən” şəxs əvəzliyi ilə *bu* işarə əvəzliyinin homogenliyinə heç bir şübhəmiz yoxdur. Bu hadisə, çox güman ki, qədim söz yaradıcılığı üsulu olan fleksiyanın izləridir.

Qeyri-türk dillərində analogi, paralel faktları nəzərdən keçirək: bao. *be*, fin. *min*, fran. *moi*, telu., pid. *mi*, qəd.irl. *me*, qot. *mi-k*, selk., kamas. *man*, irl. *me*, suax. *mimi*, udm. *mon*, yuk. *met* “mən”, qəd.isl. *minn* “mənim”. V.M.İlliç-Svitç *mən* əvəzliyinin praformasını protoaltay dilləri üçün **bi* şəklində bərpa etmişdir [OCHЯ, c.2, s.147]. Tarixən *bə // bi // bu // mə // mi // mu* (“mən”) allomorfları ablaut nəticəsində yaranmışdır, həmin kökdə *b~m* əvəzlənməsi isə sonradan yaranan sonor uyuşmasıdır. *Biz* əvəzliyi qeyri-türk dillərində də fərqli fonetik variantlardadır: qəd.perm. *mi*, kom.-zır. *mi*, qəd.mon. *bid*, qəd.manc. *be*, qəd.ev. *bu*, bel. *mı*, irl. *muid*, litv. *mes*, norv. *me*, serb. *mi*, ukr. *mi*, est. *me*, ev.dial. *bu*, tunq.-manc. *bu*, mon. *ba*, kom.-perm. *mi*, udm. *mi*, mans. *man* “biz”. Spesifik *b>m* keçidinə görə yuxarıdakı əvəzlik köklərinin eynimənşəli olmasına şübhə yoxdur. Monqol və tunqus-mancur dillərində, həmçinin evenk dialektlərində I şəxsin təki

⁵² İslamov, M.İ. Türk dillərində əvəzliliklər / M.İ.İslamov. – Bakı: Elm, – 1986. – s.7.

ilə cəminin fleksiya ilə əmələ gəlməsi faktı şəxs əvəzliliklərinin etimologiyasının açılması üçün real zəmin yaradır: neq., udeq., ulç., oroç. *bi* “mən” – *bu* “biz”. Həmin fakt qədim söz yaradıcılığı kimi fleksiyanın söz köklərinin morfonoloji inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığını təsdiqləyir. Komi etimoloqları perm dilləri üçün I şəxsin cəmini ifadə edən əvəzlik kökünün praformasını **mi* şəklində rekonstruksiya edirlər [КЭСКЯ, s.171]. *Bən* // *mən* və *biz* əvəzliləri *bu* işarə əvəzliyindən yarandığına görə *biz* əvəzliyinin praformasının **bu* şəklində bərpası daha məntiqlidir.

II şəxsin təki türkologiyada **sı* şəklində rekonstruksiya edilir və bu əvəzliyin *şu* əvəzliyindən törəməsi ehtimal olunur. Protonostratik dillər üçün II şəxsin təki **si* bicimində bərpa edilir. Çuvaş dilində II şəxsin təkini ifadə edən *es* əvəzliyi **se* “sən” əvəzliyinin metatezaya uğramış variantıdır. Müqayisə edək: qəd.yun.dial. *su* // *sü*, tunq. *si*, manc. *si* “sən”, *sue*, qəd.irl. *si* // *sissi* “siz”⁵³. *Sən* əvəzliyinin ilkin kökü müasir salar dilində də mühafizə olunmuşdur: *se* “sən”. Bəzi dillərdə *sən* əvəzliyi *ç* anlautu ilə işlənir: yuk. *çe*, oyr. *çı*, mon. *çi* “sən”. Bir sıra dillərdə II şəxsin tək və cəmində *s* // *ş* refleksi müşahidə olunur: sax. *şu*, çeç. *şu* “siz”, gür. *şen* “sən”, bury. *şi* “sən”. Dünya dillərində II şəxsin təkini və cəmini ifadə edən **si* // **sə* // **se* əvəzlik kökündə *s* // *z* refleksi də müşahidə olunur: bask. *zu* “siz”, alm. *sie* (*zi*) “sən”, het. *zik* “sən”, şum. *za* “sən”.

Hind-Avropa və slavyan dillərindəki II şəxsin təki ilə (məsələn, rus. *мы*, fars. *to*, alm. *du* “sən”) türk dillərindəki **se* // **si* əvəzliyindəki anlautda *d* // *t* // *s* səsləri məxrəc baxımından yaxın səslərdir və bu səslərin bir-birinə keçməsi tamamilə qanunauyğun haldır. Qədim türk dilində III şəxsin təki *ol* və *an* formalarında işlənmişdir. Türk danışığı dilində III şəxsin təkini ifadə edən *o* əvəzliyinin qədim forması – *ol* variantı mühafizə edilmişdir. Həmin əvəzlik müasir başqırd dilində *ul*, qırğız dilində *al* // *an* variantlarındadır. Azərbaycan dilində də vaxtilə *ol* forması işlənmişdir. Əski türk yazılı qaynaqlarında III şəxsin təki, əsasən, *an* sözü ilə ifadə edilmişdir. Səciyyəvi sonor əvəzlənməsinə əsasən *ol* və *an* əvəzliliklərinin mənşəyi eynidir. Əslində, tarixən bu

⁵³ Гамкрелидзе, Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: [в 2-х т.] / Т.В.Гамкрелидзе, В.В.Иванов. – Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, – Т.1.– 1984.–с.254.

əvəzlik *ol // on // an+lar* kimi təşəkkül tapmışdır. Müqayisə edək: qəd.türk. *ol // an* “o”, rus. *он* “o”, *ону* “onlar”, fars. *an* “o”, fin. *hän* “o”, şum. *e-ne-ne* “onlar”, kory. *inan* “o”. Bizim fikrimizcə, *an* əvəzliyinin mənşəyi protonostratik **an* “canlı, varlıq” kökü ilə bağlıdır.

Dördüncü paraqrafın ikinci bəndi “**İşarə əvəzlilikləri**” adlanır. Türk dillərində əsas deyksis göstəricisi olan *o // an // ol // bu // şo // şu // ku* işarə əvəzliliklərinin tarixən işlənmə səviyyələri də çox fərqlidir. İran dillərində *en // in // in* “bu” işarə əvəzliyi var. Həmin əvəzlik kökü ilə qədim türk dillərindəki **an* “o” işarə əvəzliyi arasında, çox güman ki, etimoloji əlaqə mövcuddur. “Kutadqu bilik”də də *an* əvəzliyi “bu” mənasındadır: *Kayu türlüg er me sözün sözleşe anı ukşa bilse yana kızleşe* [KB, c.1, s.277]: “O, hər cür insanın sözünü dinləməli, ancaq bunu üzə vurmamalıdır” [KB, c.2, s.277]. Müasir qazax dilində *anav*, xalac türkcəsində *in // in* “bu” işarə əvəzliyi anlamındadır. Qarşılaşdıraq: ass. *anmu* “bu”, *anmu* “bu, o” (işarə əvəzliyi), etr. *an* “o”, fars. *an* “o” (işarə əvəzliyi), qəd.isl. *hann* “o” (işarə əvəzliyi), mon. *ene* “bu, o”. B.İ.Tatarintsev tuva dilindəki *anaar* “ora”, *anaa* “ora, orada” sözlərinin mənşəyini **an* “o” işarə əvəzliyi ilə əlaqələndirir [ЭТыв.Я, c.1, s.133]. Bu ehtimal kifayət qədər inandırıcıdır. Həmçinin tuva dilində *anda* “orada” sözündə **an* “o” əvəzlik kökü daşlaşmışdır. Azərbaycan dialektlərindəki *anarı* “o tərəf, o yan”, urum dilindəki *anda* “ora” sözlərində də **an* işarə əvəzliyi qorunmuşdur. Müasir qaraçay-balkar dilində *anq* sözü “sağ tərəf”, qazax dilində *anau* “o tərəf”, qırğız dilində *anday* “belə” mənələrindədir. Güman ki, bu sözlərin də mənşəyi **an* kökü ilə bağlıdır. Müqayisə edək: fin. *han*, çuv. *ene* “o” (işarə əvəzliyi), xal. *in // in* “bu”, şum. *in, e-ne* “o”, urar. *ini* “bu”, qəd.hind.-Avr. *an* “ora, o tərəfə”, İran. *ana // ane // un* “o”, yap. *ano* “o” (işarə əvəzliyi). Fikrimizcə, bu əvəzlik kökləri arasında genetik əlaqə var. Müasir türk dillərində *t* anlautlu işarə əvəzlilikləri və işarə funksiyalı hissəciklər, ədatlar var: qum. *teqe* “bu”, tat. dial. *teqe // tee*, qaz. *tüney* “o”, oyr. *tu* “o”, qaq. *ta // te* işarə hissəciyi “bax bu”, tat.dial. *tə* “işarə bildirən hissəcik”, fin.-uq. *ta // tə* “bu”⁵⁴. F.A.Cəlilov yazır

⁵⁴ Махмутова, Л.Т. Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка / Л.Т.Махмутова. – Москва: Наука, – 1978.– с.125.

ki, “türk dillərinin qədim dövründə *se // *te formalı işarə əvəzliyi olmuşdur və onun izi bir çox dillərdə qalmışdır”⁵⁵. Uyğur dilində tana “odur, budur, odur ha” işarə hissəciklərindəki *t* anlautu rus və fars dillərində olan *my*, *to* “sən” əvəzliyi ilə homogenliyin sübutudur. Türk dillərində işlənən *ta* // *tu* // *to* işarə bildirən hissəciklər, ədatlar və əvəzlilər digər dillərlə qohumluğun relikcini əks etdirir. Müqayisə edək: Alt.dial. *tu*, fin.-uq. *ta* // *tə* “bu”, mari. *tu*, mord. *to* “o”, kom.-perm. *ta* “bu”, udm. *tu*, fin. *tuo*, mord. *to*, mac. *to* “o” (işarə əvəzliyi), mon. *ter* “o” (işarə əvəzliyi), rus. *mom*, *me*, qəd.slav. **e to* // **e ta*, bel. *qeta*, qəd.hind. *etat* “bu”. O.N.Trubaçev slavyan dillərindəki *eto* “bu” əvəzliyinin *e+ta* hissələrindən ibarət olduğunu göstərir [ЭССЯ, с.6, s.8]. Qırğız dilində *tiqil* işarə əvəzliyi var. K.Seydakmatov *se(n)*, *si(z)*, *si(ler)* əvəzliləri ilə *tiqi* (<*ti+qi*) və *şul* // *şol* işarə əvəzlilərinin etimoloji cəhətdən yaxın olduğunu bildirir [КТКЭС, s.194]. Qədim dillərdə də həmin işarə əvəzliyi mövcud olmuşdur: tox. *tu*, qəd.perm. *ta*, qəd.Mis. *ta* “bu”, qəd.Çin. *ta* “o” (işarə əvəzliyi). Vaxtilə tatar dialektlərində indi arxaikləşmiş *tu* (“budur, odur”) işarə əvəzliyi işlənmişdir. Yuxarıdakı analogi faktlar **tu* işarə əvəzliyinin nostratik mənşəli olduğunu sübut edir.

Dördüncü paragrafın üçüncü bəndi “**Sual əvəzliləri**” adlanır. Dünya dillərində şəxs və işarə əvəzliləri ilə yanaşı, sual əvəzlilərinin həm fonetikasında, həm də semantikasında uyğunluqlar var və bu faktlar heç də təsadüfi deyil. Dilçilikdə müxtəlif sistemli dillərdə bir çox sual əvəzlilərinə analogi faktların səbəbi hələ araşdırılmamışdır. Sual əvəzlilərinin işarə və şəxs əvəzlilərinə törəməsi fikrini dünya dillərində paralel faktların mövcudluğu isbat edir. Fərqli dillərdə analogiya təşkil edən əvəzlik köklərindən biri **mi* morfemidir: Alt.dial. *mi*, mac. *mi*, şum. *mi*, qəd.Kor. **mö* // **mi* “nə”, qəd.yəh. *mi*, aram. *mən*, gür.dial. *min*, kuş. *mi*, akk. *man* // *manum*, kartv. **min*, meq. *min*, çan. *min* “kim”. Q.A.Klimov kartvel dillərindəki *min* “kim” əvəzliyinin arxetipini **mi* biçimində bərpa edir [ЭСКЯ, s.135]. Həmin əvəzlik kökü

⁵⁵ Cəlilov, F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası / F.A.Cəlilov. – Bakı: Maarif, – 1988. – s.159.

qədim türk dilində **mi* (“nə”), müasir çuvaş dilində *mən* variantlarındadır. M.Ruhlen türk dillərindəki bu əvəzliyi ərəb. *mən* “kim”, Kor. *muat* “nə” əvəzlilikləri ilə müqayisə edərək, onların eyniköklü olması qənaətinə gəlir⁵⁶. V.M.İlliç-Svitç nostratik mənşəli *mi* “nə” əvəzliyi ilə türk dillərindəki *-mi*⁴ sual ədatının homogen olduğunu göstərir [ОЧНЯ, с.2, s.153]. Deməli, Azərbaycan dilindəki *-mi*⁴ sual ədatı nostratik **mi* “kim, nə” morfeminin izini yaşadır.

Müasir Azərbaycan dilində *h* samiti ilə başlayan sual əvəzliliklərinin əksəriyyəti qədim dövrdə anlautda *k // q* samitləri ilə işlənmişdir: *harada - qanda, haçan-kaçan, hansı-qansı* və s. Yəni əvəzlik köklərində *k // q* anlautu *h* anlautundan öncə yaranmışdır. Bəzi müasir türk dillərində sual əvəzliliklərindəki ilkin *k // q* anlautu qorunmuşdur: Alt. *kaçan* “haçan”, qum. *kayda*, tof. *qayda* “harada”, *qaysı* “hansı”. Qədim türk dilində **ka* “hansı” sual əvəzliyi işlənmişdir. A.fon Qaben qədim türk qaynaqlarında işlənən **kan, kanta, kandin, kança* tipli sual əvəzliliklərinin **ka* kökündən yarandığını bildirir⁵⁷. Müqayisə edək: fars. *ku* “harada, hara”, lat. *quī* “hansı”, qəd.slav. **kadu* “harada”, *kakъ*, bol.dial *ka* “necə” və s. Şübhəsiz ki, bütün bu əvəzliliklərin mənşəyi **ka* kök morfemi ilə bağlıdır. “Slavyan dillərinin etimoloji lüğəti”ndə həmin dillərdəki əksər sual əvəzliliklərinin mənşəyi *ka* morfemi ilə izah edilir.

Hal-hazırda slavyan dillərinin dialektlərində *ka* sual əvəzliyi işlənməkdədir. Deməli, türk dillərində sual əvəzliliklərinin bir qisminin **ka* kökündən yaranmağı təsadüfi deyil. Paralel, analoji sözlər sübut edir ki, müxtəlif sistemli dillərdə “*nə, nə vaxt, hansı, hanı, haçan, kim, hara, haraya, harada, necə, neçə*” anlamlı sual əvəzliliklərinin kökündə nostratik mənşəli **ka* morfemi dayanır. Həmin *ka* sual əvəzliyi müasir sarı uyğur dilində mühafizə olunmuşdur: *ka* “hansı” .

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir:

⁵⁶ Рулен, М. Происхождение языка: ретроспектива и перспектива // – Москва: Вопросы языкознания, –1991. №1, – с. 12-13.

⁵⁷ Gabain, Von A. Eski Türkçenin Grameri /A. Von Gabain. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, – 1988. – s.15.

1. Kök sözlərin yaranmasında səs təqlidi amilinin xüsusi önəmi vardır, çünki ilkin sözlərin bir çoxu məhz səs təqlidinin nəticəsi kimi təşəkkül tapmışdır. Protodildə sözlər deyil, məhz səslər hazır formada olmuşdur. Səs simvolikasası da ilkin söz modellərinin yaranmasında əsas amillərdən biridir. Yəni ilkin səslərlə onların ifadə etdikləri məna arasında bağlılıq vardır.

2. Söz köklərinin struktur cəhətdən formalaşması bir neçə mərhələdən keçmişdir. İlkin təkhecalı söz kökləri bəzən bir neçə dəfə fuziallaşmaya məruz qalmışdır. Bu prosesin öyrənilməsi üçün ölü dillərdəki faktların, xüsusilə şumer dilindəki sözlərin müqayisəyə cəlb olunması xüsusi önəm daşıyır.

3. Türk dillərinin kök sözlərini mənşə baxımından iki qrupa bölmək olar: nostratik köklər və türk mənşəli köklər. Nostratik köklər tipoloji cəhətdən fərqli dillərdə müşahidə edilən ortaq söz kökləridir. Türk mənşəli sözlər isə yalnız türk dillərinin yazılı qaynaqlarında və müasir mərhələsində mühafizə edilən ortaq köklərdir. Türk dillərinin kök sözləri aşağıdakı inkişaf mərhələləri keçmişdir: nostratik mərhələ (hind-Avropa və digər qeyri-türk dilləri ilə ortaq bazaya malik ən qədim lay), Ural-Altay mərhələsi, Altay mərhələsi, türk mərhələsi.

4. Türk dillərinin kök sözlərinin ilkin strukturu *V (sait)*, *CVC (səmit+sait+səmit)*, *CV (səmit+sait)*, *VC (sait+səmit)* formalarında olmuşdur. Yəni ilkin söz kökləri təkhecalılıq modelinə əsaslanır. Müasir türk dillərində ən çox arxaikləşən və fuziallaşan *V (sait)* və *CV (səmit+sait)* quruluşlu kök sözlərdir.

5. Söz kökləri dilin amorfluq mərhələsindən iltisəqi quruluşa doğru inkişaf mərhələsində fonosemantik ayrılmalara, morfoloji və morfonoloji dəyişmələrə məruz qalmışdır. Bu inkişaf mərhələsində bəzi söz kökləri müstəqilliyini qorumuş, digərləri isə asemantikləşmişdir. Protodilin söz kökləri üçün universal səciyyə daşıyan çoxvariantlılıq, omonimlik, amorfluq, sinkretiklik ilkin türk söz kökləri üçün də səciyyəvidir. Kök sözlərdə çoxvariantlılıq qədim dialekt fərqlərinin təzahürüdür.

6. Araşdırma göstərir ki, bir türk dilində arxaikləşən, daşlaşan, ölü kökə çevrilən söz digər bir türk dilində və ya dialektində öz müstəqilliyini mühafizə etmişdir. Yəni bir türk dili üçün sinxronik

baxımdan sadə hesab edilən hər hansı bir söz digər bir türk dili üçün düzəltmədir.

7. Türk söz köklərindəki variantlılıq sonradan yeni köklərin yaranması, təşəkkülü üçün əsas qaynaq olmuşdur. İlkən söz köklərində yeni allomorfların yaranması, fonetik fərqlənmələr, variativlik söz yaradıcılığı ilə nəticələnmişdir. Kök morfevlərin tədqiqi, eyni zamanda ilkən söz yaradıcılığı proseslərinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qədim dövrdə kök sözlərdə derivatoloji proses kimi fonoloji və morfonoloji üsullar dominantlıq təşkil etmişdir. Şəkilçiləşməyə qədər olan mərhələdə yeni söz köklərinin yaranmasında fonoloji vasitələr aparıcı rol oynamışdır.

8. Müasir dövrdə kombinator səciyyəli hesab edilən fonetik hadisələr (səsdüşümü, metateza, səsartımı, səs əvəzlənmələri) qədim dövrlərdə kök sözlərdə derivatoloji funksiya daşımış, söz yaradıcılığına xidmət etmişdir. Həmçinin ilkən uzanma, sinkretiklik, fuziallaşma-asemantikləşmə ilkən söz yaradıcılığı üsullarındandır.

9. Araşdırma sübut edir ki, türk dillərindəki söz köklərinin kompleks etimoloji təhlilini aparmaq üçün türk dillərinin faktları və qaynaqları kifayət etmir. Türk dillərinin söz köklərinin rekonstruksiyası zamanı qohum olmayan dillərdəki analogi faktlardan da istifadə edilməlidir. Bir çox halda zahirən leksik paralellər təsiri bağışlayan analogi dil faktları dünya dillərinin genetik birliyini, protodilin bütün xalqlar üçün eyni olduğunu sübut edir. Dilçilikdə ənənəvi olaraq işlədilən *qohum dillər* məfhumu şərti termdir. Əslində, bu termin ilkən, kök dildən ayrıldıqdan sonra yaranan dil ailələrinin adını ifadə edir. Tipologiyasından asılı olmayaraq bütün dillər qohumdur, bütün dillərin mənşəyi eynidir.

10. Müasir dünya dilləri vahid bir dildən – ulu dildən törəmişdir. İlk ulu dildən yaranan protodillər min illər ərzində parçalanaraq indiki dil ailələrinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Nostratik mərhələ protodillərin hələ parçalanmadığı, ayrılmadığı bir mərhələdir. Müxtəlif sistemli dillərdə mühafizə olunan homogen sözlər dünya dillərinin monogenezliyini isbat edir. Kök sözlər ilkən insan təfəkkürünün məhsulu olduğuna görə onlar müxtəlif sistemli dillərdə eynimənşəlidir.

11. Hər hansı bir dil ailəsinə aid olduğu iddia edilən qədim söz köklərinin dərin etimoloji təhlilini apardıqda onların ulu dildən qaynaqlanan homogen köklər olduğu müəyyənləşir. Nostratik söz kökləri müxtəlif dillərdə fərqli morfonoloji, semantik dəyişmələrə məruz qalmış, bir dildə söz kökünün əvvəlində və yaxud da sonunda səs reduksiyası baş vermiş, digər bir dildə isə söz kökünün əvvəlində ya səsartımı baş vermiş və yaxud da söz sonunda kökə yeni səs qoşularaq ona yeni forma qazandırmışdır. Türk dillərinin kök sözlərinin ən böyük dil ailəsi olan hind-Avropa dillərinə aid kök sözləri ilə müqayisəsi göstərir ki, vurğunun ilk hecaya düşməsi, kar anlaut, ilkin söz modellərinnin təkhecalılıq əsasında yaranması, sinkretiklik, variantlılıq onların müştərək cəhətlərindəndir.

12. Dünya dillərində homogen söz kökləri ən çox isim, feil və əvəzlilərdə müşahidə edilir. Müasir türk dillərində quruluşca sadə hesab olunan, təkhecalı bir çox isim, feil, əvəzlik köklərinin nostratik aspektdən təhlili onların etimoloji cəhətdən düzəltmə olduğunu üzə çıxarır. Türk dilləri Altay dillərinin qədim qolu kimi homogen söz köklərini ən çox mühafizə edən dillərdəndir. Bunun da əsas səbəbi türk dillərinin iltisacı quruluşudur. Çağdaş türk dillərində hətta ən saf nitq hissəsi hesab olunan feil köklərinin bir qismi dünya dillərində işlənən feillərlə eynimənşəlidir. Türk dillərində xalis türk mənşəli sayılan və yaxud iddia edilən bəzi təkhecalı feil köklərinin də mənşəyi nostratik dövrlə bağlıdır. Məsələn: *get- // git-, kəs- // qaz-, öl-, yan- // yak-* və s.

13. Nostratik leksik laya, əsasən, şəxs, işarə, sual əvəzlilərinin, təkhecalı feillərin bir qismi, qohumluq terminləri, sakral anlayışları ifadə edən sözlər, bəzi heyvan adları aiddir. Bəzi nostratik söz köklərində tarixən semantik şaxələnmə “canlı, nəfəs, bədən, ruh, heyvan, insan, Tanrı” istiqamətlərində getmişdir. Araşdırmada geniş etimoloji izahı verilən **ka, *an, *bod* köklərində bu semantik proses müşahidə edilmişdir. Tədqiqat sübut edir ki, protodildə **ka, *an, *ar, *ku, *ke-, *ya-* tipli təkhecalı sözlər işlənmiş və sonralar həmin söz yuvalarından onlarla düzəltmə söz təşəkkül tapmışdır.

14. Nostratik söz köklərinin ilkin quruluş modeli ən çox *CV (samit+sait)* formasına uyğun gəlir. *CVC (samit+sait+samit)*

quruluşlu köklərin əksəriyyətində sonuncu samit daşlaşmış şəkilçi funksiyasındadır. Dünya dillərində nostratik mənşəli kök sözlərin müxtəlif allomorflarının yaranmasında spontan səs keçidləri mühüm rol oynamışdır.

15. Kök əvəzlilərin müxtəlif növlərinin yaranması tarixi baxımdan sonrakı prosesdir. Dilin ilkin zamanlarında eyni əvəzlilik kökləri polisintetik mahiyyətdə olmuş, şəxs, işarə və sual funksiyalarında çıxış etmişdir. Müxtəlif dillərdə eyni əvəzlilik kökünün fərqli semantikalarda işlənməsi bu fikri təsdiq edir. Araşdırmamız göstərir ki, müxtəlif sistemli dillərdə *ba // bu // ma // mi, sa // si // şu, ka // ku, an // un // en, ta // tu // ti* kökləri həm şəxs, həm işarə, həm də sual əvəzliləri funksiyasını yerinə yetirmişdir və onların mənşəyi eynidir.

16. Əvəzliliklər hər bir dilin ən arxaik leksikasının izlərini yaşadır. Buna görə də əvəzlilik köklərinin morfonoloji inkişafının öyrənilməsi qədim leksikanın tədqiqi baxımından çox önəmlidir. Əvəzliliklərin ən qədim sözlər qrupuna aid olmasının sübutu məhz əvəzlilik köklərinin müxtəlif dillərdəki analogiyasıdır, çünki həm qohum dillərdə, həm də qohum olmayan dillərdəki ortaq kök morfemlər ilkin – protodilin ən qədim leksik qatıdır. Əvəzlilik köklərinin bir-birinə interferensiyası, transformasiya olunması, semantikalarının dəyişməsi isə dünya dillərinin tarixi təkamülünün, diferensiallaşmasının nəticəsidir. Müxtəlif sistemli dillərdə müşahidə edilən homogen əvəzlilik köklərindəki fonoloji və semantik fərqlərin yaranması dünya dillərinin fərdi inkişafı ilə bağlıdır.

17. Nostratik mənşəli söz köklərində səs keçidlərinin şərhində universal larinqal nəzəriyyənin tətbiqi zəruridir. Məhz bu nəzəriyyəyə əsaslanmaqla **ku - bu - mu -vu-su - yu - xu - hu* “su”, **ka - bi // bu - sı - şı - şu - tu* “mən, sən, o, bu” keçidlərinin mahiyyətini izah etmək mümkündür. Eyni fonoloji struktura malik kök sözlərin müxtəlif dillərdə fərqli semantika daşması protodillərin ulu dildən parçalanması nəticəsində onların bir-birindən zaman və areal baxımından uzaqlaşması ilə bağlıdır.

**Müəllifin dissertasiyanın ümumi məzmununu əhatə edən
aşağıdakı əsərləri çap olunmuşdur:**

1. Türk dillərində kök morfemlərin tədqiqi // – Bakı: Dilçilik məsələləri, –2005. №2 (3), –s.106-109.
2. Kök morfemlərdə leksik-semantik inkişaf haqqında // –Bakı: Dilçilik məsələləri, –2005. №3, –s.45-48.
3. Kök morfemlərin strukturu // –Bakı: Tədqiqələr,– 2006. №3,– s.106-112.
4. Türkologiyada kök və əsas problemi // – Bakı: Tədqiqələr,–2006. №4,–s.92-99.
5. Kök morfemlərin söz yaradıcılığı prosesində rolu // – Bakı:Tədqiqələr, –2007. №1,– s.101-107.
6. Türk dillərində iş feillərində məna ayrılığı // – Bakı: Tədqiqələr,– 2007. №2, – s.117-128.
7. Türk dillərinin kök hal-vəziyyət feillərində məna ayrılımları // – Bakı: Tədqiqələr, –2007.№3, – s.24-30.
8. Türk dillərində *ır // ir // ar // ur* (su) morfeminin inkişafı // – Bakı:Türkologiya, –2008.№3-4, – s.30-41.
9. Türk dillərində samit+sait (CV) quruluşlu kök morfemlərin inkişafı // –Bakı: AMEA- nın “Xəbərlər”-i, Humanitar Elmlər seriyası, –2008, №3, – s.69-77.
10. Türk dillərində ilkin köklərin quruluşu və mənşəyi // – Bakı: Tədqiqələr,– 2008.№1, – s.82-89.
11. Türk dillərinin kök morfemlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri // – Bakı: Filologiya məsələləri,– 2008. №4, – s.53-62.
12. Türk dillərində bir saitdən ibarət köklərin semantik inkişafı// – Bakı: Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, –2009.№1, – s.209-218.
13. Türk dillərində **or // *ur* “yer” kök morfeminin asemantikləşməsi // – Bakı: Filologiya məsələləri,– 2009.№5,– s.30-38.
14. Türk dillərində CVC (samit+sait+samit) quruluşlu kök morfemlərin inkişafı // – Bakı: AMEA-nın “Xəbərlər”i, Humanitar Elmlər seriyası,– 2009. №3-4,–s.127-135.
15. Türk dillərində *tağ // dağ // tau // tav* kök morfemində “dağ” -

- “meşə” semantik keçidi // – Bakı: Tədqiqələr, – 2009. №2,– s.27-34.
16. Kök morfemlərdə ilkin uzanma məsələsi // – Bakı: Filologiya məsələləri,–2009.№10, –s.151-158.
 17. Kök morfemlərdə ablaut hadisəsi // –Bakı:Elmi axtarışlar,– 2009. №6,– s.73-78.
 18. Azərbaycan dilinin kök morfemləri türk dilləri kontekstində // Azərbaycanşünaslığın Aktual Problemləri, I Beynəlxalq Elmi Konfrans, – Bakı - Naxçıvan - Gəncə:3-8 may –2010, –s.109-114.
 19. Kök morfemlərin rekonstruksiyasının nəzəri məsələləri //–Bakı: Filologiya məsələləri,– 2010. №3,– s. 52-62.
 20. Türk dillərində nostratik kök morfemlərin tarixi modifikasiyası //– Bakı: Türkologiya,– 2010. №1-2, –s. 33-43.
 21. **ka* kök morfeminin “insan” semantikasi üzrə inkişafı //–Bakı: AMEA-nın “Xəbərlər”- i, Humanitar Elmlər seriyası,– 2010. №2, –s.41-49.
 22. Типы слогов корневых морфем в тюркских языках // – Москва:Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, –2010. №8,– с. 219-223.
 23. О теориях возникновения праязыка и корневых слов // Материалы международной научно-практической конференции “Современная филология: теория и практика”, –Москва: –29-30 декабря,–2010.–с.65-70.
 24. Türk dillərində “heyvan” semantikəli **ka* kök morfeminin morfonologiyası // –Bakı: Türkologiya,–2011.№1,– s.34-49.
 25. Структурные корневые морфемы в тюркских языках ГС (гласный +согласный) // Материалы III Международной Научной Конференции “Гуманитарная наука сегодня”,– Караганда:–31 марта, –2011, –с.45-54.
 26. Türk dillərinin kök kəlimələrinin fonetik yapısı // – Güney Kafkasya Halkları, Dil-Tarih-Kültür İlişkileri, Uluslararası Bilgi Şöleni, –Ordu: –25 Kasım, –2011, – s.605-615.
 27. Türk dillərində nostratik kök əvəzliliklərin mənşəyi // –Bakı: Türkologiya, – 2011.№3,–s. 30-44.
 28. Türk dillərində fuziallaşmış kök morfemlər // Bakı Slavyan

- Universiteti, Azərbaycanşünaslığın Aktual Problemləri, Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, –Bakı- Gəncə: – 4-7 may, – 2011, –s.95-103.
29. Azərbaycan masallarında bulunan eski türk kelimeleri //7. Uluslararası Ortak Türk Geçmişinden, Ortak Türk Geleceğine Sempozyumu,– Kuzey Kıbrıs, Gazimağuşa: –1-3 Aralık, – 2011, –s.110-124.
 30. Türk dillərində kök əvəzliliklərin morfonologiyası // – Bakı: Bakı Universitetinin “Xəbərlər”i, Humanitar Elmlər Seriyası, – 2012. №3,– s.5-10.
 31. Türk dillərində ölü söz kökləri // VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. – Ankara: –24-28 Eylül,– 2012, – s.325-335.
 32. Qıpçaq qrupu türk dillərinin kök morfemlərində fonomorfoloji, fonosemantik dəyişmələr: [3 cilddə] // – Bakı: Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri, – c.3.– 2012.–s.173-227.
 33. Çağdaş türk dilində mühafizə edilən eski kelimələr // IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçə Sempozyumu, –Muğla –Ankara: – 22-24 Aralık,–2012,–c.1,– s. 821-831.
 34. Azərbaycan etimologiyası və Ağamusa Axundov. Azərbaycan dilçiliyi // Sələflər və xələflər. –Bakı:– Elm və təhsil,– 2012.– s.19-24.
 35. Türk dillərində nostratik söz köklərinin inkişafı // Bakı Dövlət Universiteti, M.Ə.Sabirin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi - nəzəri konfransı: “Azərbaycan Filologiyasının Aktual Problemləri. Materiallar”, –Bakı:– 17-18 may,– 2012,– s.355-362.
 36. Kartvel və türk dillərində ortaq söz kökləri // Professor Valeh Hacılar xatirəsinə həsr olunmuş “Qafqaz xalqlarının folkloru və linqvokulturologiyası” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Simpoziumun Materialları,–Tiflis-Bakı:–18-21 aprel, – 2012, – s. 47-51.
 37. Azərbaycan masallarında eski türk sözləri //– Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər,–2012. XXXVIII, – s. 59-76.
 38. Türk dillərində ən qədim söz kökləri //– Bakı:Dil və Ədəbiyyat, –

- 2012.1(81), – s.80-83.
39. Türk dillərində əvəzlik kökləri // – Bakı: Terminologiya məsələləri,– 2012. №1,– s.70-77.
 40. O niektórych problemach w badaniach etymologicznych języków tureckich // Materiały I konferencji naukowej poświęconej 540-leciu nawiązania oraz 20-leciu odnowienia stosunków dyplomatycznych między Azerbejdżanem a Polską.– Azerbejdżan-Polska. –Warszawa: –13 września,– 2012,– s.89-94.
 41. Türk dillərində əvəzlik köklərində fonoloji və semantik transformasiyalar // –Bakı: Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, – 2012. №2, –s.55-63.
 42. Фонетические особенности корневых морфем в тюркских языках // –Kazan: Türkoloji Üzerine Araştırmalar, –2012. №4, – s.7-14.
 43. Türk dillərinin kök sözlərində fleksiya // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun Əsərləri,– 2012.№3,– s.123-128.
 44. Azərbaycan dilində ən qədim söz yuvaları // Azərbaycanşünaslığın Aktual Problemləri, IV, Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, Bakı Slavyan Universiteti,– Bakı:–01-04 may, –2013,– s.363 - 366.
 45. *Ap kök morfeminin qeyri-türk dillərində izləri // – Bakı: Pedaqoji Universitet “Xəbərlər”i, –2013. №1,– s.267-271.
 46. Türk dillərində eski söz yapısı // Uluslararası Türk Dili və Edebiyatı Kongresi, Burç Üniversitesi, Bildiri Özetleri, – Saraybosna: –17-19 mayıs,– 2013, – s.178-179.
 47. Türk dillərinin kök morfemlərinin yaranmasında təqlidi sözlərin rolu // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsi, “Axtarışlar” (folklor, ədəbiyyat, dil, sənətsünaslıq və tarix), – 2013. №2 (8),– s.110-114.
 48. Türk dillərində *kuyu* // *quyu* sözünün etimologiyası haqqında // – Bakı: Bakı Slavyan Universitetinin Elmi Əsərləri, Dil və Ədəbiyyat seriyası,– 2013. №1, – s.72-78.
 49. Türk dillərində bəzi kök sözlərin etimoloji təhlili // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri, – 2013. №3, – s.31-38.
 50. Türkologiyada kök sözlər problemi // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat,

- Azərbaycan Dillər Universiteti, – 2013. №2,– s.30-36.
51. Корневые морфемы в тюркских языках // – Нальчик: Известия Кабардино-Балкарского Государственного Университета, – 2013. Том. III, №1, – s.124-128.
 52. Türkçede en eski söz kökleri // – Almanya: “Orhun” dergisi. 2013. Sayısı 1,– s.6-9.
 53. Türk dillerinde en eski söz kökleri // – Almanya: “Yurdakul”, Almanya Türk Ocağı Resmi Yayın Organı, – 2013.Sayı 2, – s.5-11.
 54. Türk etimolojisi üzerine bazı incelemeler // – Almanya: Altay. Tarihten bugüne. Dergi, – 2014.– Sayı 2,– s.5-6.
 55. К вопросу о синкретичных корневых морфемах в тюркских языках // –Тамбов: Филологические науки. Вопросы теории и практики, –2014. №7, Часть 2, – с.128-133.
 56. Türk dillərində asemantik köklər // Əli bəy Hüseynzadənin 150 və akademik Məmmədəğa Şirəliyevin 105 illik yubileyləri şərəfinə keçirilən “Sələflər və Xələflər”, I Beynəlxalq Simpoziumun Materialları,– Bakı: –22-24 oktyabr, – 2014, – s.491-494.
 57. Türk dillerinin kökenbilim araştırmalarında rastlanan bazı sorunlar üzerine//–Warsaw: Department of Turkish Studies and Inner Asian Peoples, Faculty of Oriental Studies, University of Warsaw,– 2014, –p.614-623.
 58. Aydın Məmmədovun yaradıcılığında kök sözlər problemi // – Bakı: Türkologiya, –2015.№2,– s. 6 -11.
 59. Древние словообразовательные способы (метатеза, звуковая редукция и протеза) в первичных корневых морфемах тюркских языков // – Москва: Вестник Московского Государственного Лингвистического Университета, – 2015. Выпуск 10,– с.82-92.
 60. Derivatives of Nostratic Root Morpheme *ya- “To Shine, To Glow, To Get Warm” in Turkic Languages // – Rome: Mediterranean Journal of Social Sciences, – 2016.Vol.7, No3, – p.307-311.
 61. Türk dillerinde nostratik kökenli kelimeler // XI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı,– Budapeste: –24-25 Eylül,– 2016,–

- s.236-240.
62. Türk dillərinin etimologiyasının nəzəri problemləri // Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar. I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Konfransın materialları, – Bakı: 14-15 noyabr, – 2016, – s.306-310.
 63. Türkologiyada nostratik nəzəriyyəyə dair fikirlərin tənqidi analizi // Müasir dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. – Sumqayıt: –24-25 noyabr, – 2016, – s.326-327.
 64. Новые направление и научные связи в этимологических исследованиях тюркских языков // Развитие научных связей на новом этапе. Диалог и сотрудничество. Материалы Международного Семинара, Баку: –19-20 декабря, – 2016, – с.131-138.
 65. Türk sözlünün inkişaf mərhələləri // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, –2016.№1, – s.190-199.
 66. Dünya dillərində homogen sözlər. –Bakı: Xəzər Universitəsi nəşriyyatı, –2016. – 304 s. (monoqrafiya).
 67. Azərbaycanda etimoloji araşdırmalar // Akademik A.Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları,– Bakı: – 24-25 aprel,– 2017,– s.171-176.
 68. Nostratik mənşəli *ke- “hərəkət etmək” feilinin türk və digər dillərdə derivatları // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, – 2017. №1, – s.249-259.
 69. Ahmet Yesevi'nin “Divan-i hikmet” eserinde eski türk kelimeleri // Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Bilgi Şöleni,– Erzurum: – 12-14 mayıs,– 2017, – s.113-114.
 70. Türk dillərinin kök sözləri ilə bağlı nəzəri fikirlərin təhlili // – Bakı:Terminologiya məsələləri, –2017. №1, –s.82-89.
 71. Eski türkçədə kelime üretimi // XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı,– Bukreş-Romanya:–25-28 Eylül, – 2017, – s.11-15.
 72. Türkologiyada etimologiya məsələləri // – Bakı: Terminologiya məsələləri, –2017. №2,– s.73-81.
 73. Dilçilikdə kök sözlərin araşdırılması məsələləri // – Bakı: Tədqiqlər, – 2017. №4,– s.31-40.

74. Türk dillərinin qədim leksikası. –Bakı: Xəzər Universitəsi nəşriyyatı, –2017.– 272 s. (monoqrafiya).
75. Dünya dillərində ortaq köklər sorunu // – Ankara: Yeni Türkiyə, Türk Dili,–2018.Sayı 100,– s.147-153.
76. Türk dillərində söz kökünün tədqiqinin nəzəri əsasları //–Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2018. №1,– s.29-35.
77. *Su “şəffaf maye, çay, göl, dəniz, rütubət” nostratik kökünün dünya dillərində derivatları və allomorfları // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, – 2018. №1, – s.307-321.
78. Türk lehçələrində birincil zamir kökləri // XIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı,–Varşova: – 25-28 Eylül, – 2018,–s.385-397.
79. Dilçilikdə kök morfem məsələsi // – Bakı: Terminologiya məsələləri,–2018. №2,– s.28-38.
80. İlk sözlərin yaranma mexanizmi haqqında // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, – 2018. №2,– s.347-357.
81. Azərbaycan dilində isim kökləri. – Bakı: Elm, –2018.–140 s. (monoqrafiya).
82. Dünya dillərində qohum söz kökləri // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2019. №1,– s.21-30.
83. Dünya dillərində *ka əvəzlik kökünün fonosemantik inkişafı // – Bakı: Dilçilik araşdırmaları, –2019. №1, –s.182-191.
84. Kutadgu bilig'de “tanrı” və “peyğambər” anlamlı kelimələr üzərinə // Uluslararası Kutadgu Bilik Kurultayı, – Ankara:–26-28 Eylül,– 2019, –s.8-9.
85. Türk dillərində korrelyativ söz kökləri // – Bakı: Terminologiya məsələləri, –2019. №2,– s.30-36.
86. İmadəddin Nəsiminin poetik dilində işlənən kök morfolər // İmadəddin Nəsiminin poetik dili və Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi məsələləri. Respublika Elmi Konfransının Materialları,–Bakı:–29 noyabr, – 2019,–s.35-39.
87. İlk söz köklərinin bərpasında nostratik nəzəriyyənin tətbiqi //–Bakı: Terminologiya məsələləri,– 2020. №1,– s.68-77.
88. Türk dillərinin kök kelimələri // XV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı,– Tiflis: –25-28 Eylül,– 2020, – s.52-56.
89. Nostratik dilçiliyin nəzəri aspektləri // – Bakı: Dilçilik

- araşdırmaları,– 2020. №2,– s.55-60.
90. Derivatives of the nostratic root *ku* “place, land, space” in world languages // – The Czech Republic: AD ALTA. Journal of Interdisciplinary Research,– 2021.– p.79-82.
 91. Türk dillerinin eski söz varlığı // IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, –Ankara: – 26-30 Eylül, II cilt. – 2021, – s.1443-1450.
 92. Türkiye Türkçesi ağzlarında eski kelimelerin fonetik sözcüksel - anlamsal özellikleri // XIII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, – Rize: –14-16 Ekim, – 2021, – s.19.
 93. Türk dillerinin etimoloji araştırmalarının nəzəri məsələləri // – Ankara: Türk Bilimi Araştırmaları: Şükrü Haluk Akalın Armağanı, Hacettepe Üniversitesi, Akçağ Yayınları, – 2022.– s.387-396.
 94. Qəzənfər Kazımov yaradıcılığında ilkin söz kökləri məsələləri // Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Şirin oğlu Kazımovun anadan olmasının 85 illiyinə həsr olunmuş “Qəzənfər Kazımov və Azərbaycan filologiyası” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı: – 20 may, – 2022, – s.55-61.
 95. Azərbaycan – Koreya dillərində leksik paralelliklər // Koreya - Azərbaycan III Humanitar Forumu. Dördüncü Sənaye İnqilabı, Koreya və Azərbaycanda Yeni Humanitar çağırışlar. – Bakı: – 4 iyul, –2022. – s.183-186.
 96. Qohumluq leksikası // – Bakı: Müasir Azərbaycan dili,– 2022. c.2,– s.326-367.
 97. Kutadgu Biligde eski türk söz varlığı // XV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, – Sakarya: –19-21 Ekim, – 2023, – s.29-36.
 98. Türk dillərinin kök morfemlərində kombinator söz yaradıcılığı // – Bakı: Terminologiya məsələləri, –2024. №2, – s.26-32.
 99. Türk dilinin tarixinə nostratik baxış: homojen fiil kökləri // X. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Bildiri özetleri,– Ankara: 26-27 Eylül,– 2024, – s.47-48.
 100. Kök sözlərin yaranmasında səs simvolizminin rolu //– Bakı: Dilçilik araşdırmaları, – 2024. №1, – s.165-173.
 101. Türk dillərində “daşlaşmış” söz kökləri // – Bakı: Dilçilik

- araşdırmaları, – 2024. №2, – s.10-20.
102. Türk dilində söz kökü problemi // III Uluslararası Türkiyat Kongresi, Bildiri Tam Metin Kitabı,– Bakı: 02-04 Aralık,– 2024, – s.129-135.
 103. M.Kaşğarının “Divanı”nda kök sözlər // Mahmud Kaşğari “Divanı lüğət-it- türk” - 950 Beynəlxalq konfransın materialları. – Bakı:28 iyun, –2024,– s.21-28.
 104. Türk dillərində söz köklərinin inkişafı məsələsi // – Bakı: Türkologiya, – 2024. №2, – s.68-78.
 105. Türkologiyada etimoloji sözlük problemləri // XVI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, – Bildiri kitabı, Şanlıurfa: – 24-26 Ekim, – 2024,– s.138-144.
 106. Türk dillərinin kök morfemlərində etimoloji uzanma problemi // – Bakı: Terminologiya məsələləri,– 2025. №1, – s.44 - 49.

Dissertasiyanın müdafiəsi 19 sentyabr 2025-ci il tarixində saat 13:00 Bakı Slavyan Universiteti həzrətində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının bazasında BED 2.13 Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014 Bakı, Süleyman Rüstəm küçəsi 33, Bakı Slavyan Universiteti.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 9 iyul 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:19.06. 2025

Kağız formatı: A5

Həcm: 78 695 işarə

Tiraj:100